

34. Başkurt mitolojik destanlarında hayvanlarla ilgili kelimelerin tasnifi üzerine Ayşe AYDIN¹

APA: Aydın, A. (2022). Başkurt mitolojik destanlarında hayvanlarla ilgili kelimelerin tasnifi üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (31), 550-584. DOI: 10.29000/rumelide.1221919.

Öz

Dünya coğrafyasında büyük bir alana yayılmış olan Türk Dili, birbirlerini mukayese ettiğimizde çeşitli fonetik ve ekleşme bilgisi özellikleri bakımından morfo-fonetik denkliliklerle takip edebildiğimiz şive ve lehçeleri içine alan, cihet olarak Doğu, Batı ve Kuzey; kavmi olarak Karluk, Oğuz ve Kıpçak diye adlandırılan gruplardan oluşur. Türk dilinin kuzey şive grubu içerisinde Tatar ve Kazak Türkçeleri arasında bir geçiş Türkçesi özelliği gösteren Başkurt Türkçesi de Türk dilinin modern bir şivesi olarak tarihî gelişimini; halk şarkıları, destanlar, hikâyeler gibi halk edebiyatının sözlü ürünleriyle başlatmıştır. Destanlar, Başkurt sözlü geleneğinde *kobayır*, *yır*, *irtek* biçimlerinde adlandırılır. Türk destan geleneğinde karşılaşılan ifadeler, Başkurt destanlarında da benzer şekilde yer almaktadır. Bir dilin söz varlığının farklı açılardan ele alınması toplumların kültürel ve sosyolojik hayatlarını gözler önüne sermek bakımından tanıtıcı nitelikte olabilir. Türk milletinin edebiyat, folklor, sosyal ve ekonomik hayatının her aşamasında hayvanların, hayvan kültürünün ayrıcalıklı bir yeri olması; bu milletin yıllardır tabiatla iç içe yaşamasının doğurduğu zengin bir kültürün doğal neticesidir. Söz varlığı çalışmalarının millet hayatındaki tanıtıcı yönü gereği, bu çalışmada mitolojik destanlar, hayvan adları ve ilgili kelimeler bakımından ele alınacak, kelimeler kavram alanlarına göre tasnif edilip isim ve fiil başlıkları altında kullanım sıklıklarıyla birlikte gerektiğinde tarihten günümüze mukayese yöntemiyle değerlendirilecektir. Yer yer ilgili madde başı, Eski Türkçe ve Anadolu Ağzları içerisinde, varsa geçirdiği anlam değişimleri ve fonetik değişimler bakımından da dikkatlere sunulacaktır. Bu sayede, uzun yıllardır doğa ile iç içe yaşamış Türk milletinin hayvancılık kültürünü destanlar bakımından da gözler önüne sermek amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Başkurt Türkçesi, söz varlığı, hayvan, destan, kavram

About the classification of words related to animals in Başkurt mythological epics**Abstract**

The Turkish Language, which has spread over a large area in the world geography, includes the dialects that we can follow with morpho-phonetic equivalences in terms of various phonetic and agglutinative features when we compare each other, in terms of East, West and North; It consists of groups called Karluk, Oghuz and Kipchak. Bashkir Turkish, which shows the characteristics of a transitional Turkish between Tatar and Kazakh Turkish in the northern dialect group of the Turkish language, also reflects its historical development as a modern dialect of the Turkish language; It started with oral products of folk literature such as folk songs, epics and stories. In the Bashkir oral tradition, epics are named in the form of *kobayır*, *yır*, and *irtek*. The expressions encountered in the Turkish epic tradition are similarly found in the Bashkir epics. Addressing the vocabulary of a

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Sakarya, Türkiye), ayse@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5111-2975 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 16.11.2022-kabul tarihi: 20.12.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1221919]

language from different perspectives can be introductory in terms of revealing the cultural and sociological lives of societies. The fact that animals and animal culture have a privileged place in every stage of the literature, folklore, social and economic life of the Turkish nation; It is the natural result of a rich culture created by this nation living together with nature for years. Due to the introductory aspect of vocabulary studies in the life of the nation, in this study, mythological epics will be discussed in terms of animal names and related words, words will be classified according to their conceptual fields and evaluated with the frequency of use under the titles of nouns and verbs, from history to the present, when necessary. In some places, the head of the article will be brought to attention in terms of the changes in meaning and phonetic changes, if any, in Old Turkish and Anatolian Dialects. In this way, it is aimed to reveal the animal husbandry culture of the Turkish nation, which has lived intertwined with nature for many years, in terms of epics.

Keywords: Bashkir Turkish, vocabulary, animal, epic, concept

Giriş

Türk dilinin kuzey şive grubu içerisinde Tatar ve Kazak Türkçeleri arasında bir geçiş Türkçesi özelliği gösteren Başkurt Türkçesi tarihî gelişimini; halk şarkıları, destanlar, hikâyeler gibi halk edebiyatının sözlü ürünleriyle başlatmıştır. Başkurt sözlü geleneğinde *kobayır*, *yır*, *irtek* biçimlerinde adlandırılan destanlar, konu üzerinde çalışan araştırmacılar tarafından *destan*, *epos*, *rivayat*, *legenda*, *kıssa* ve *hikâyat* isimleriyle de anılmaktadır. Destanların bir kısmı sadece manzum veya sadece mensur iken bir kısmı da manzum – mensur karışık şekildedir. Türk kültür havzasındaki destan geleneğinde karşılaşılan tip, motif ve ifadeler, Başkurt destanlarında da benzer şekilde yer almaktadır. Bunun yanı sıra destan konuları, mitolojik algı ve inançlar, yabancı istilalar ya da iktidar kavgaları gibi çeşitli alanları da kapsamaktadır (Arslan, 2017: 13).

Başkurt Destanları hakkındaki çalışmalar XVIII. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Köy köy, oba oba dolaşan Başkurt bilginleri, Başkurt destanlarını da içeren folklor derlemeleri yapmış ve bu derlemeleri çeşitli mecralarda yayımlamışlardır. Bu bilginlerden M. Ömetbayev 1987 yılında Kazan'da İdigey ile Moradım destanının bir bölümünü yayımlamıştır. S. Soltanov da 1902 yılında Samara'da Zayatülek ile Hıvhlıv destanının bir varyantının Rusça tercümesini yayımlamış, bu destanın farklı bir varyantını Asılkül civarında derleyen M. Gafuri, çalışmasını 1910 yılında Zayatülek ile Susulu adıyla Ufa'da neşretmiştir. F. Veliyev ise 1916 yılında Cik Mergen destanını bazı müdahalelerde bulunarak yayımlamıştır. XX. yüzyılda Başkurt destanları üzerine çalışan en önemli isimlerden birisi de M. Burangolov'dur. Burangolov, 1907 yılında Güney Başkurdistan'da Aşhaş Kola ve Kuşır Buğa, 1910 yılında İrımbur vilayeti çevresinde Ural Batır, 1917 yılında Köyörgeze ilçesinde Aşbuzat destanlarını derlemiştir (Ergun İbrahimov, 2000: 2, 3). Bu destanlarda yer alan hayvanlar ile ilgili kelimeleri ve örnek cümleleri fişlememizi sağlayan 2018 yılında İzmir'de Ege Üniversitesinde Yeni Türk Dili bilim dalında Mertcan Akgün tarafından yapılan *Başkurt Mitolojik Destanlarının Söz varlığı* adlı Yüksek lisans tezi en güncel çalışmalardandır. Bu tez esas alınarak hayvan adları (verilen anlamlandırmalara da müdahale edilmeden) belirlenmiş ve örneklendirmeler bu tezdten seçilmiştir. Çalışmamızın temelini oluşturan ve 2014 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan 4 ciltlik *Başkurt Destanları* adlı eser de Türkiye'de Başkurt destanları üzerine yapılan önemli çalışmalar arasında yer almaktadır. Mitolojik destanlarda zaman çok eskilere dayandığından eserin başlangıcında “boron boron zamanda” (öncelerin öncesinde) girizgâh ifadesi kullanılır. Ural Batır Destanı'nın ana felsefi teması, insanın dünyaya tayin edilişi, hayatın ve ölümün anlamı ve insanlığın ölümsüz olmasının şartının tabiatın ebediliği olduğunu ispat etmektir. Bu tür destanlarda kahraman, mitolojik dünyadan hayatın gerçekliğine oradan yine mistik dünyaya geçiş yapar (Yaman 2015: 225)

Söz varlığının değişik kesitleri, kültürün değişik yönlerini tanıtıcı niteliktedir. Söz varlığındaki kimi kelimeler, incelenen dilin, söz konusu döneminin coğrafyasını da tanıtacak nitelikte olabilir. Örneğin bitki ve hayvan adlarından yola çıkılarak bitki varlığı ve hayvan varlığı üzerine bilgi edinmek mümkündür. Bu türden adlar, eserlerin yazıldığı tarihte yaşanan coğrafyanın izlerini taşıdığı gibi daha önceki dönemlerdeki coğrafyaların izlerini de taşıyabilir. Aynı bilgiler yaşam biçimleri bakımından da bilgi verici olabilir (Abik, 2009: 2-32). Bu bir bakıma söz varlığının içerisinde tematik kavram alanı için bir alt başlık oluşturan hayvanlar ve ilgili kelimeler konusuna yönelmemizin de izahı gibidir. Tabiat ile iç içe yaşamış, zengin bir kültüre sahip Türk milletinin edebiyatında, folklorunda, sosyal ve ekonomik hayatında “hayvanların, hayvan kültürünün”, ayrıcalıklı bir yeri vardır. Yıllar yılı göçebe bir hayat süren Türkler, çetin tabiat şartları ve tabiattaki canlılar ile giriştiği var olma mücadelesinde en büyük faydayı gördüğü hayvanlara, zaman içerisinde dini bir kimlik kazandırmıştır. Ondan türediğine, çoğaldığına inandığı hayvanları; yeri gelmiş; dini inanışları gereği bir totem kabul edip, efsane ve destanlarında “kahraman” olarak sembolleştirmiş, yeri gelmiş; minyatürlerde, motiflerde, heykelerde ve mezar taşlarında ölümsüzleştirmiştir (Doğan, 2001: 615-659). Bu önemi göz önüne alınarak bu makalede, destanlarda hayvanlar ve ilgili kelimeler ana hatlarıyla ele alınmaya çalışılacaktır.

Başkurt Mitolojik destanlarının söz varlığı taranmıştır (Akgün 2018). Akgün’ün bu taraması hayvancılık ile ilgili kelimeler bakımından tarafımızca bizatihi ele alındığında hayvanların çeşitli özellikleri doğrultusunda adlandırılmalarını içeren toplam 248 kelime ile karşılaşmıştır. Hayvanları adlarını ve hayvancılık ile ilgili diğer isim ve fiilleri çeşitli ölçütler üzerinden değerlendirmek mümkündür. Memeliler, kanatlılar, kemirgenler sürüngenler gibi biyolojik özellikler dikkate alınarak bir sınıflandırma yapılabileceği gibi insanlar için işlevleri, insan hayatındaki etkinlik alanları, genel özellikleri bakımından da bir öbikleme yapılabilir (Abik 2009:1). Fiiller de yine bağlamına göre *hayvan seslenmesini veya hareketlerini anlatanlar, bakımları ile ilgili olanlar, üremeleri ile ilgili olanlar, av ve avlanma ile ilgili olanlar...* gibi alt başlıklarda değerlendirilebilir. Bu çalışmada, Başkurt destanlarında tespit edilen hayvan adları ve ilgili kelimeler, daha çok insan hayatındaki yerleri göz önünde bulundurularak ve destanlarda gösterdikleri sıklık sayılarına göre ele alınacaktır. Çalışmamızda, fiiller için *eylemin hayatımızdaki etkinliğine göre* alt başlıklarla öbikleme yöntemine gidilmemiş; tespit edilen kelimeler alfabetik olarak ve basit, türemiş ya da birleşik oluşlarına göre dikkatlere sunulmuştur. Fiillerin isimlere göre anlam bakımından daha dinamik olmaları, cümle içerisinde diğer kelime ve eklerle birlikte kazandıkları çok anlamlılıktan dolayı bu yöntem ile incelenecektir. Destanlarda, fiillerin türemiş ya da yer yer çatı ekli hallerinin basit ve birleşik olanlarına göre çok olması ise Türkçenin kelime üretmedeki gücünü destanların içinde de görmemiz açısından önem arz eder.

Çalışmamızda; hayvan türüne göre ilgili kelimeler, hayvancılığı yaşadıkları her dönemde çeşitli şekillerde bir yaşam biçimi haline getirmiş Türklerin sosyolojik durumu ve kelimeleri derlediğimiz metinlerin bir destan örneği olması da dikkate alınarak sıklıklarıyla değerlendirilecektir. Yer yer Eski Türkçe ve Anadolu Ağzları içerisinde ilgili madde başı, varsa geçirdiği anlam değişimleri ve fonetik değişimler bakımından da ele alınacaktır:

1. İsimler

1.1. Hayvan adları (102)

1.1.1. Binek, yük hayvanları (16)

at (II) At. Aslen binek veya yük hayvanı olarak Türklerin hayatında önemli yer eden “at”, Türkler tarafından ehlileştirilmiş ve Türkler ata binen ilk insanlar olarak görülmüşlerdir. En eski çağlardan beri “at” Türklerin siyasî, dinî, iktisadî ve sosyal hayatında önemli bir rol oynamıştır (Kafesoğlu, 1989: 208) ve tabiidir ki, rengi ve türüne göre “*ak at, toruğ at, arğun at*” gibi pek çok tamlamada da görülen “at” kelimesi Eski Türkçeden itibaren tarihî ve modern şive ya da lehçelerde görülür olmuştur. Destanlarda da at ve benzeri hayvanlar, renk ve türlerine göre çeşitli adlarla anılıp adeta bir kavram alanı oluşturmuştur. Tarihten günümüze “*namus,*

murad, vefa” gibi birçok kavramla birlikte Türklerin yer yer kutsal da bulduğu “at”ın Türklerin hayatında yeri büyüktür ki, bunun neticesi at adları ve türlerindeki bu çeşitlilik tesadüfi değildir. Destanlardan tespit edip ayrı madde başlarında incelediğimiz ve at türüne ad olmuş 12 (**arğınmak, aygır, dünen, kolan, kolon, konan, sapkın, tolpar, yéren, yilki, yorga, yurğa**) tane kelime vardır:

katil batşa kıznın hinen tuğan ulıymın; higéz yeşte at méndém, il aralap küp yörönöm. “Katil Padişah kızından senden doğan oğlunum; sekiz yaşında at bindim, yurt gezip çok dolaştım.” (UB, 3434) / *üzém yilki eyzeném, yilki men [mın] kiterge akbuž atı dimdeném.* “Kendim yilki vaadettim, yilki ile gitmeye Akbuž atı razı ettim.” (AB, 392) / *ayıl yétmeş ala at yuk, koyoşkan yétmeş kola at yuk, handuğas boto kara at yuk, karluğas botlo kara at yuk.* “Kayış yetmez ala at yok, eyer bağı yetmez kula at yok, bülbül butlu kara at yok, kırlangıç butlu kara at yok.” (AK, 76, 77, 78, 79) / *bilär, hunarğa sıgıp, hoş atıp, beygé yahap, at saptırıp, batırzarin köreştérép, kös hınaştırıp, künel asıp kön itkender, ti.* “Bunlar, ava çıkıp, kuş fırlatıp, yarışlar düzenleyip, at koşturup, pehlivanlarını güreştirip, güç sınaştırıp, eğlenip günlerini gün etmişler.” (ALP, 6) / *alpamışa üzénéñ bér tuğan keréndeşé ballışeker ménen, ikéhé iké at ménép, mayzanga kiteler.* “Alpamış öz kardeşi Ballışeker ile ikisi iki ata binip meydana giderler.” (AA, 12) / *şul béyenen tuğan kolondarzan at üstérép, hunarğa yöröy.* “Bu kısraktan doğan kulanlardan at yetiştirip, ava çıkar.” (KY, 4) / *yanbay: “ni bulha, ul bulır at méndém, bažanıp, il taşlanım, hunar tip”, – höylene le atın böte barışına yéberép kite.* “Yanbay ‘Ne olursa olsun. At bindim çekinerek, ülke terk ettim ava çıkayım diye’,- söylenmiş ve atını yel gibi sürmüş.” (KB, 11) / *hezér ük yilki öyöröne sıgıp, at haylağız yügenderégézzé şiltiratqanda, kayhı at borolop qaraha, şunu alğız.* “Hemen şimdi yilki sürüsüne gidip at seçiniz. Gemlerinizi şingirdattığınızda hangi at dönüp bakarsa, onu alınız.” (ZH, 14) / *sañ orkotop artınan könö-tönö sapқан, ti, at toyağı téygende; taştar şartlap satnağan.* “Toz koparıp ardından gece gündüz koşmuş, at toynağı değdiğinde taşlar çatırdayıp kırılmış.” (İY, 732)

arğınmak Hızlı koşan iyi cins at, küheylan

iñ şep atalğan arğınmaqtar ménen de zayatülektéñ koyto dünenén uza almağan altı tuğan bil yulı la hur kaldı, ti. “En hızlı denen küheylanlar ile de Zayatülek’in kötü aygırını geçemeyen altı kardeş, bu defa da rezil olmuş.” (ZH, 83)

(adğır>>) aygır Aygır, damızlık erkek at. Kelime, “adğır”ın **d/>>y/** geçişme hadisesiyle değişmiş şekli olup Eski Türkçeden beri tanıklanır ve erkek at için kullanılır. Yani cinsiyet gösterir.

zayatülek artta bér tuqtavhız küldé kaynatıp, érkélép yilki sıqqan, kolondar sırqarağan, asav ayğırzar kéşnegén, yer tétretkeñ toyaq tavıstarın işete “Zayatülek’in ardından durmaksızın gölü kaynatıp, yığılıp yilki çıkmış; kulanlar ve yabancı aygırlar kişnemiş, yeri titreten toynak sesleri işitilmiş.” (ZH, 281)

dünen Üç ya da dört yaşında aygır. Kelime Bursa ili Kırım göçmenleri arasında yine “dünen” şeklinde “üç yaşını bitirmiş at” anlamıyla kullanılmaktadır (Derleme Sözlüğü IV, 1969:1631). Destanlarda da yaş farkı göstermek üzere bir aygır türünü adlandırmak üzere karşımıza çıkar:

böyörö neske bürte yuk, yügen halmas yurğa yuk, dürt toyaqlı dünen yuk. “Böğrü ince doru yok, dizgin salmaz yorga yok, dört toynaklı aygır yok.” (AK, 87) / *öyörzegé kük dünené totop kına birsé, atay, totop kına birsé, atay, yélép kene üteyém.* “Sürüdeki gök (renkli) aygırını tutup da versene baba tutup da versene baba eseyim de geçip gideyim.” (ALP, 41) / *olo katınınan tuğan altı ulğa uynaqlap torğan bik heybet altı dünen eylenép qaragañ, ti.* “Büyük hanımından doğan altı oğlana oynayıp duran pek güzel altı aygır dönüp bakmış.” (ZH, 18)

kolan (II) Yabancı küheylan.

kaşala barmak börköt qarashı, yulbarıs belek arıslan kükreğ, hağızaq billé, yélke - yéllé, köslö tabanlı, ét - hoş tanavlı, kolan kolaqlı, bolan sıraqlı bér töröl töyöröm bala bulğan, ti. “Yengeç parmak, kartal bakışlı, kaplan

bilek, aslan göğüs, yaban arısı belli, boynu güçlü, güçlü tabanlı, it – kuş burunlu, küheylan kulaklı, geyik baldırlı acayıp türlü, iri yapılı bir çocuk olmuş o.”(UT, 59)

kolon Kulan, tay

[*karap*] *torha – bér saq ni küzé bélen kürhén – béye kolonon éyertép huwzan sıgıp kile, ti.* “Bakıp dursa, bir an ne görsün, kısarak kulanını arkasına takmış, sudan çıkıp gelmekteymiş.”(AK, 7) / **kolon** *tuwjas ta, bütün kolondar töslö, ayağına başa almay tornağan...* “Kulan doğunca da, diğer bütün kulanlar gibi, ayağına basamayıp ayağa kalkamadığından...” (KY, 17) / *zayatülek artta bér tuqtavhız küldé kaynatıp, érkélep yılka sıkkan, kolondar sırkrağan, asav aygırzar kéşnegén, yér tétretkeş toyak tavıştarın işéte.* “Zayatülek’in ardından durmaksızın gölü kaynatıp, yığılıp yılka çıkmış; kulanlar ve yabani aygırlar kişnemiş, yeri titreten toynak sesleri işitilmiş.”(ZH, 281)

konan İki ve üç yaş arasındaki aygır

tırpaq kolaq konan yuk, bilé yuvan béye yuk, altmış bötön ésénde; bilgé halğan biş at yuk. “Sivri kulak aygır yok, beli kalın kısarak yok, altmışlık sürü içinde, öne çıkan beş at yok.” (AK, 88) / *buż konandı birsé, atakayım, kiteyém de ménép, atakayım, kük dünendé birsé, atakayım, yélép üteyémsé, atakayım.* “Boz aygırı versene babacığım, bineyim de gideyim, babacığım, gök beygiri versene babacığım, uçup da geçeyim, babacığım.”(ALP, 66)

sapkın Ulak, kurye; hızlı koşan küheylan

huja humaldarñın artınan töşe. üzé bélen bér sapkın éyerte. “Sahibi, hayvanların ardına düşer, kendisi ile birlikte bir ulak götürür.”(AK, 99) / *şul arala büler han harayına koltübenéñ sapkını eylenép kaytıp yétté, ti.* “O arada Büler Han’ın sarayına Koltüben’in ulağı dönüp geldi.”(ALP, 501) / *kežérgé min, sapkındarğa kürénmeş ösön, yeşérenem, – ti huwhılv. zayatülek unıñ keşeşéne riza bula.* “Şimdi ben, ulaklara görünmemek için saklanacağım, der Hıvhlılv. Zayatülek onun fikrine razı olur.”(ZH, 304)

tay Tay

alma sıbar at bulmaş, ir-yégété taq bulmaş; kız höymegen yégét artıp, kara yurğa tay bulmaş! “Alacalı elma gibi at olmaz, erkeğe taht olmaz, kız sevmeyen yiğit bindirip kara yorga tay olmaz!” (KY, 287)

tolpar Küheylan

harı tolpar bireyém, balam, atqa mén, tiné, izél ménen kit, tiné. “Sarı küheylan vereyim, oğlum, ata bin, dedi, İdil ile git, dedi.”(UB, 3738) / *bu harayza min eytken danlı tolpar buzat bar; yanav tartıp ajgırır, küzéne tékep karap tor...* “Bu sarayda benim söylediğim meşhur küheylan bozat var, tehdit edip bağırır, gözünü dikip bakar.”(AB, 618) / *batır za batır yégéttéñ tolpar za bulır méngené; ileş küñéllé kız balanıñ batır za bulır höygené.* “Cesurdan da cesur yiğidin, küheylan olur bindiği; esin gönüllü bir kız evladın, yiğit de olur sevdiği.”(ALP, 150) / *kara yurğanı-maktımhılv, buż tolparın ebley ménép, mesémge qarşı baralar, mesémi kızın kürges, katı asulanıp bılay tigen...* “Kara Yorga’ya Maktımhılv, boz küheylana Elbey binip, Mesem’e doğru gitmişler, Mesem kızını görünce sert (bir şekilde) kızıp şöyle demiş...” (KY, 482) / *tiñ yeşehek, bma twır béžžen ildéñ soltanı, hin – uraldıñ şonqarı, min – yalandın tolparı.* “Denk yaşasak, doğar, bizim ülkenin sultanı, sen, Ural’ın doğanı, ben, ovanın küheylanı.” (KB, 172) / *... tik zayatülek kéne, tolparı aqhap, torop kala.* “... Ancak Zayatülek’in küheylanı aksayıp (geride) kalır.” (ZH, 76)

yéren Koyu kırmızı ile sarı arası bir renk; al donlu at

yérensey yéren méngen ul, yélbegey yélén kéygen ul, yéle le sabıp kile ul, ézlep bara yılkıñ. “Kızımhsı sarı bir ata binmiş o, hızla esen yelini giymiş o, yeliyle de koşup gelir o, arayıp gider yılkyı.” (AK, 101)

yılka Yılka, işe koşulmamış boş at. Başkurt mitolojik destanlarında öncelikle “en iyi yılka hayvanı” motifi dikkat çekmektedir. Akbozat, Zayatülek ile Hıvhlıv, Miney Batır ile Şülgen Padişah Destanları bu motifi içermektedir. (Yaman 2015: 225) Anadolu ağızlarında şu tabakalarla karşımıza çıkar: **yılğı** ~ **yılğı** ~ **yılhı** ~ **yılhı** ~ **yılhi** ~ **yılka** ~ **yılka** ~ **yülki**. Başıboş at; dağlardaki yabancı at sürüsü [GIAT, 313: Gaz.; Tok-Ay.; SİYA s.714; TYHK s.437; Mal.-Ak.; Siv.2; İsce. s.306; EYSV s.227

kéşélerge ulğıp, méneréne at bulıp, yılka la tüllep kitken, ti. “İnsanlara katılıp, binmek için at olup, yılka da dölleni gitmiş.” (UB, 4520) / *üzém yılka eyženém, yılka men [min] kiterge aqbuž attı dimdeném.* “Kendim yılka vaadettim, yılka ile gitmeye Akbuz atı razı ettim.” (AB, 390, 391) / *bulğan ti, bér béye. bik zatlı neşélden bulğan, ti, ul. şülgenkülden sıqkan yılka neşélénen.* “Varmış bir kısarak. Pek kıymetli nesildenmiş o. Şülgenkül’den çıkmış yılka neslinden.” (AK, 3) / *ul han kızı iken, şunda žur tırme qorop yata iken, tirmenéj žurhıjı iké öyör yılka hıyırhık bulğan.* “O, han kızı imiş. Orada büyük bir çadır kurup yaşar imiş. Çadırın büyüklüğü iki yılka sürüsü sığacak kadarmış.” (ALB,48) / *alpamişa la, yılka öyörö yanına kilép, atahına eytté, ti...* “Alpamişa da yılka sürüsünün yanına gelip babasına şöyle söyledi...” (ALP, 30) / *at qaravğa kerek bulır tip, üz avıdarmıj yılka kötövséhé qoltabanı la üzzeré ménen béрге alalar.* “At bakmak gerekir diye, kendi köylerinin yılka çobanı Koltaba’yı da kendileri ile birlikte götürürler.” (AA, 13) / *éy atayım, uralıj, ir üstérgen uralıj, iryéğétke birélmestey yılka üstérmey uralıj.* “Ey babacığım, Ural’ın erkek büyüten Ural’ın, yiğit erkeğe verilmez gibi yılka yetiştirmez Ural’ın.” (KY, 515) / *... yılkanan gına bireyném. – tip yılka inséleré géne bildeleges, esehé biğa riza bulmağan.* “Sadece yılkıdan vereyim, deyip yılka adakları belirleyince, annesi buna razı olmamış.” (KB, 76) / *ul, tavıška sızay almay, artına borolop karay, qaraha, asılıkülden sısqan hurth öyör-öyör yılka sıqıp kilgenén küre.* “O, sese dayanamayıp, arkasına dönüp bakar. Baksa, Asılıkül’den sıcan sırtlı sürü sürü yılkanın çıkıp geldiğini görür.” (ZH, 283)

yorğa Rahvan at, yurga

yanında bar bér kolo kara qaragol tigené, kara yorğa méngené, kıptır tunın kéygené.... “Yanında var bir kulu, Kara Karagul dediği, kara yurga bindiği, kesik kıyafetini giydiği.” (AK, 200)

yurğa Rahvan at, yorga

yanında bar bér kolo, kara yağa qaragol. kara yurğa méngen ul, kıptır tunın kéygen ul. “Yanında var bir kulu, kara yaka Karagul, kara yorga binmiş o, kesik kıyafetini giymiş o.” (AK, 107) / *barsınhılv, aqbuž yurğa ménép, küldék sengéne, bilén suqlı bilbavzar ménen bıwıp, sike sesterén vaq tolomdarğa, yélkesesén ayırıp iké tolomğa ürép, ostarın yébek ménen haplanğanın yılar ménen bizép, mayzan urtahına sığa.* “Barsınhılv, Akboz yorgaya binip, yalnızca bir gömlek giyer; beline süslü kuşaklar takıp, perçemlerini küçük örgüler, ense saçını (da) ayırıp iki örgü (şeklinde) örüp, uçlarını ipek ile desenli incilerle süsleyip, meydanın ortasına çıkar.” (AA, 15) / *yurğa méngen hılv kız, tös, biténdé yuvayım. ilén ahıslamaş boron, höyle séréj, tıjlayım.* “Yorga binen güzel kız, İn, yüzünü yıkayayım, Memleketini terk etmeden önce, Söyle sırrını, dinleyeyim.” (KY, 338)

Destanlarda görülen diğer iki binek hayvanı “**deve**”(döye olarak) ve “**fil**”dir. Ancak özellikleri itibariyle diğer canlılar “deve” ve “fil”e benzetilerek dolaylı yollarla metinlerde yer almışlardır:

(teve>tewe>) döye Deve. Kelime, Eski Türkçeden başlayarak her dönemde görülmektedir (Clouston 1972: 447- 448). Cinsiyet ayrımı olmaksızın kullanılmaktadır.

...buralanğan döyeley, kanhırağan ayvızay küzéne kan havzırıp, küzqabağın toyzorop... “...Kızgın deve gibi, Yaralanmış ayı gibi, Gözünü kan bürüyüp, Göz kapağını doyurup...” (UB, 889) / *kara yurğa, döye sükken humaq, yérge sükkes...* “Kara Yorga, deve çökmüş gibi yere çökmüş.” (KY, 457)

fil Fil

kaban suska yélkelé, fildey ywan baltırlı, kımız tulğan habalay, imenés ywan qorhaqlı...“Domuz enseli, Fil gibi kalın baldırlı, Kımız dolu kap gibi, Çirkin büyük karınlı...” (UB, 897)

1.1.2. Vahşi hayvanlar (8)

arıś(ıan) (I) Aslan. Uygurca metinlerden itibaren görülen kelime, çağdaş şive ve lehçelerde de kullanılır. Kelimenin kökeni ile ilgili olarak Tuvacadaki *arsil aba* ve Teleütçedeki *arsil aŋ* tanıkları verilmektedir (Leksika, 158) Destanlarda bir adım ileriye gidilerek *arsil aŋ* tanığının göçüşme hadisesiyle *arıś(ıan)* şekline dönüşmesi muhtemeldir.

yégét, hinéŋ tös-başıŋ, aptıraşlı karaşıŋ, arıślan ménép kiléséŋ sit bulırzay küréne. “Yiğit, senin kılık kıyafetin, şaşkın bakışın, aslana binip gelişin, yabancıymışsın gibi görünüyor.” (UB, 791) / *yeşke batқан uralın köles itér bélekté, arıślanday yörekte yeş batırzar üsépme?* “Yaşa batan Ural’ın Güleç eden bilekli, Aslan gibi yürekli genç yiğitleri büyüdü mü?”(AB, 780) / *ultırha, uba yémérér, tayanha, tav yémérér, yörögende, yér hélkétér, arıślandı örkötör.* “Otursa çadırı devirir, dayansa, dağı devirir, yürürken yeri titretir, Aslanı (da) ürkütür.” (ALP, 174) / *kaśala barmaq börköt karaşlı, yulbarıs belek arıślan kükreğ, hağızağ billé, yélke - yéllé, köslö tabanlı, ét - koş tanavlı, kolan kolaqlı, bolan sıraqlı bér törlö töyöröm bala bulğan, ti.* “Yengeç parmak, kartal bakışlı, kaplan bilek, aslan göğüs, yaban arısı belli, boynu güçlü, güçlü tabanlı, it – kuş burunlu, küheylan kulaklı, geyik baldırlı acayip türlü, iri yapılı bir çocuk olmuş o.” (UT, 59) / *batır irge arıś ta, [donyalağı kırıs ta,] ikev béрге méngeşép, bér-bérené küzleşép, külegeley yörörzer.* “Yiğit er ile aslan da, [Dünyadaki zorluk da] İkişi birlikte binip birbirini gözleyip gölge gibi gezerler.” (UB, 2825)

(adığ>) ayıw Ayı. Kelime, “adığ” ın **d/>>y/** geçişme hadisesiyle ve G# değişme ile (Eski Türkçe G#>w, sızıcılaşma~Ø, erime Kuzey Türkçesi) değişmiş şekli olup Eski Türkçeden beri tanıklanır.

tené yöntés ayıwzay, üzzerézur déyévézey dürt batırn kilgen, ti “Vücudu kılıklı ayı gibi, kendileri güçlü dev gibi, dört batırn gelmiş.” (UB, 1037) / *aldımda torğan mesém han bına şularzıŋ béréhé, karımtahız suranıŋ kanın koyğan ayıw şu!* “Karşımda duran Mesem Han, işte bunlardan birisi, Masum Sura’nın kanını döken ayı o!” (AB, 1626) / *unda bér ywandan imen ağası kırkıp, yeye yahap alğan. ös ayıwzıŋ taramıŋn işép, kérés itép tarttırğan* “Orada kalın bir meşe ağacını kesip yay yapmış. Üç ayının bağ dokusunu örüp kiriş olarak çektirmiş.” (ALB,42) / *ayıwımdan tun minen, uq kerekhe, yun minen, atıp alhan, bér mışım tuğ sığırhuŋ bér kışın* “Ayımdan, post benden, ok gerekirse, yont benden, Vurup alsan bir geyiğimi, tok geçirirsin bir kışı.” (UT, 231) / *ılasın söygen iré bar, ayıw totқан iré bar, taqıya baş kurayza moŋon seşken iré bar* “Şahin fırlatan erkeği var, Ayı tutan erkeği var, Tekke başlı kurayda, derdini saçan erkeği var.” (KY, 43) / *yulda barğanda, tölkö osray-sapmay, büre osray-kıwmay, ayıw osray-atmay, haman alga kitken* “yolda giderken tilkiye rastlamış, koşturmamış; kurda rastlamış, kovalamamış; ayıya rastlamış atmamış, hemen ileriye doğru gitmiş.” (KB, 6) / *alpan-tolpan atlağan horo ayıw aldı, ti, kül yağalap yörögen, hılıw kızzay bizengen kolağı miñlé tölkö aldı, ti* “Salına salına yürüyen boz ayı tutmuş, Göl yanında gezen, Güzel kız gibi bezenen Kulağı benli tilki tutmuş.” (ZH, 59)

büre Kurt. Anadolu ağzlarında “börü” şeklinde karşımıza çıkar: **börü**: Kurt [TYA s.41].

büre talap, özgölep, hurzay kanğa tuźğanday télgéngen arkaŋı, ayırılğan yélkehé...“Kurt dalayıp, parçalayıp kızıl kana boyanmış gibi delik deşik sırtı yarılmış ensesi.” (UB, 638) / ... **ye büre aşay, ye büten bér unayhızlıkka osrap üle.**“... Ya kurt yer, ya da başka bir uygunsuz durumla karşılaşılıp ölür.” (KY, 5) / **küzé meskey bürege, aybaltalı kashağa osramaysa yulıŋda nisék kayttıŋ iléme?** “Gözü aç kurda, Aybaltalı kaçkına rastlamadan yolunda neden döndün memleketime?” (KB, 251) / **yılğa, kül buyzarına barıp hunar ite başlayzar. tölkö, büre kürép, yété ul da koştarın söyeler.** “İrmak, göl boylarına gidip avlanmaya başlamışlar. Tilki, kurt görüp yedi oğul da kuşlarını uçururlar.” (ZH, 51)

kaban Erkek yaban domuzu

ķaban *susķa yélkelé, fildey yıvan baltırh, ķımız tulģan habalay, imenés yıvan ķorhaklı...* “domuz enseli, fil gibi kalın baldırh, kıımız dolu kap gibi, ķirkin büyük karınlı...” (UB, 896)

ķaplan Kaplan

hayıšķan eytken hüźzerzé yulbarıs ta, ķaplan da, büré, burhıķ, arıslan da, tipkés-özgös ķoŗtar źa... “Saksaģanın söylediđi sözleri, pars da kaplan da, kurt, porsuk, aslan da, yırtıcı, vurucu kuŗlar da ...” (UB, 458)

susķa Domuz

*ķaban **susķa** yélkelé, fildey yıvan baltırh, ķımız tulģan habalay, imenés yıvan ķorhaklı...* “Domuz enseli, fil gibi kalın baldırh, kıımız dolu kap gibi, ķirkin büyük karınlı...” (UB, 896)

tölkö Tilki

*...büré, harıķ yalanda, **tölkö**, tavıķ urmanda béрге yeŗep, duŗ bulp, samrav ķoŗķa baŗ éyép...* “...Kurt, koyun kııda, tilki, tavuk ormanda birlikte yaŗayıp dost olup Samrav kuŗa baŗ eğip...” (UB, 598) / *yađalıķķa **tölköm** bar, haķlap hukhaņ, irkén bar.* “Yakalık için tilkim var, yakalayıp vursan, özgürlüğün var.” (UT, 241) / *sağılında uynağan saptar **tölkö**, aķķuyan, ķolon alır her büré, ular ğına yen tüđél.* “Tepeliğinde oynayan çakal tilki, ak tavŗan kulan alır her kurt, Sadece onlar can değil.” (KY, 36) / *elle ķara tölkö le ķara tölkö tigenderé oŗomo? – tip horağan.* “Acaba kara tilki de kara tilki dedikleri bu mu? diye sormuŗ.” (KB, 27) / *ylģa, kül buyzarına barıp hunar ite baŗlayzar **tölkö**, büré kürép, yété ul da ķoŗtarın söyeler* “İrmak, göl boylarına gidip avlanmaya baŗlamıŗlar. Tilki, kurt görüp yedi oğul da kuŗlarını uçururlar.” (ZH, 51)

yulbarıs Erkek kaplan; pars

*hayıšķan eytken hüźzerzé **yulbarıs** ta, ķaplan da, büré, burhıķ, arıslan da, tipkés-özgös ķoŗtar źa...* “Saksaģanın söylediği sözleri, Pars da kaplan da, Kurt, porsuk, aslan da, Yırtıcı, vurucu kuŗlar da ...” (UB, 458) / *ķısala barmaķ börköt ķaraŗlı, **yulbarıs** belek arıslan kükrek, hağızak billé, yélke - yéllé, köslö tabanlı, ét - ķoŗ tanavlı, ķolan kolaklı, bolan sıraķlı bér törlö töyöröm bala bulģan, ti.* “Yengeç parmak, kartal bakıŗlı, kaplan bilek, aslan göğüs, yaban arısı belli, boynu güçlü, güçlü tabanlı, it – kuŗ burunlu, küheylan kulaklı, geyik baldırhı acayıp türlü, iri yapılı bir çocuk olmuŗ o.” (UT, 59)

1.1.3. Kuŗlar, kanathılar (40)

En eski çağlardan beri çeŗitli kuŗ adlarının Türk düşünce ve yaŗayıŗında şu veya bu ölçüde ve önemde yer etmiŗ pek çok varlığın “adı” olduğu dikkati çekmektedir. Birçok Türk boyunun özel ve cins isimlerinde kullanılmıŗ tabiat unsurlarından biri de kuŗlar özellikle yırtıcı kuŗlardır (Ersoylu: 2015:56). Kuŗlar, “uçma” yetenekleri, uzuvları ki bilhassa kanatları, avlanma kabiliyetleri ile Türklerin hayatında yeri gelmiŗ devlet sembolü olacak kadar yer etmiŗtir. Kuŗ kelimesi destanlarda da “Kuŗ ükesi, baht kuŗu, avcı kuŗ” gibi kavramlarda bizzat yer alır. Yer yer kuŗ türleri özellikleri itibariyle doğaya ya da insana aktarılarak kullanılmıŗtır. Destanlarda da en sık tekrar eden kuŗ türü de *avcı kuŗ*lardır. Bu açıdan bakıldığında destanlarda doğan ve türleri (**yağulbay, řoņķar, ķarsıđa, köygenek, etelgé**) baŗı çekerken, şahin ve türleri (**sapsan, ılasın, har**), kartal (**börköt**) ve atmaca (**ķıyđır**) da yine avcı kuŗ olarak yerini alır:

ķoŗ Kuŗ

*... késélerzéņ hılvı, bér ir-yégét bulırhıņ; **ķoŗ** iléne barırhıņ, samravıņ bér kızın üzéņ haylap alırhıņ.* “İnsanların güzeli bir erkek olursun, Kuŗ ülkesine varırsın, Samrav’ın tek kızını, kendin seçip alırsın.” (UB, 1353) / *harayzağı kıźzarıņ barı sıķhın buŗanıp. kayđı baŗkan üzzerén, hayrahındar **ķoŗ** bulp.* “Saraydaki kızların hepsi çıksın boŗanıp kayđı basmıŗ kendilerini, ötsünler kuŗ olup.” (AB, 1421) / *uđıņ ménen **ķoŗ** avlarhıņ, baltanı ménen urman kırırhıņ, – tigen.* “Okun ile kuŗ avlarsın, baltan ile ormanda ađaç kesersin, demiŗ.” (ALB,32) / *ikev, hayraŗa-hayraŗa, zindanda bér az yatķandan huņ, **ķoŗ** alpamıŗađa yém kiltérép*

aşattı, ti. “İkisi ötüşe ötüşe zindanda biraz yattıktan sonra kuş, Alpamışa’ya yem getirip yedirdi.” (ALP, 575) / *beğérém tigen yılı hüžéñ, ul da bulha sitke bulhın; twar kızıñ ösön köylep kalıp birgen beğét koşoñ – hönelé bay, ul da bulha, şuğa bulhın.* “Bağrım, canım dediğin sevgi sözün, O da olsa, yabancıların olsun, Doğacak kızın için ezgiler söyleyiverdiğin Baht kuşun Hönele Bay, o da olsa ona olsun.” (AA, 99) / *kısala barmağ börköt karışlı, yulbars belek arıslan kükrek, hağızık billé, yélke - yéllé, köslö tabanlı, ét - koş tanavlı, kolan kılaklı, bolan sıraqlı bér törlö töyöröm bala bulğan, ti.* “Yengeç parmak, kartal bakışlı, kaplan bilek, aslan göğüs, yaban arısı belli, boynu güçlü, güçlü tabanlı, it – kuş burunlu, küheylan kulaklı, geyik baldırlı acayip türlü, iri yapılı bir çocuk olmuş o.” (UT, 60) / *hayrar košto tukratıp, tañkaldırıp tıñlatқан...* “Şakıyan kuşu durdurup, Hayret ettirip dinletmiş...” (KY, 125) / *tik béréhénéñ de söygen koşo torna, kazzarızı tibe almay...* “Fakat (hiç) birisinin de uçurduğu (avcı) kuşu, turna ve kazları yakalayamaz...” (ZH, 28)

akkoş Kuğu

akkoş ité kéşége şuğa haram iken, ti. “Kuğu eti insana bundan harammış.” (UB, 4493) / *homaygoştoñ baldarı bulğan akkoştarızı atmaħka kuşқан.* “Huma kuşunun yavruları olan kuğuları vurmaya yasaklamış.” (AB, 1762) / *irkén bolonda işephéz-hanhız yulıklar koştap yöröy, sıltırap akқан yulğalarına altın balıktar uynay, terenteren ülderénde her törlö öyrek, akkoş, kır kazzarı yözöp yöröy, ti.* “Geniş çiftlikte, sayısız hesapsız yulkılar otlayıp gezer, şırıldayıp kan ırmaklarında altın balıklar oynar, derin derin göllerinde her türlü ördek, kuğu, kır kazları yüzmekteymiş.” (ZH, 198)

baygoş Baykuş

küzé kalğır baygošto tönde avlap, şat bulır. “Gözü kör baykuşu gece avlayıp mutlu olur.” (UB, 3985) / *üzé keleş küzlemeş, böğön tuğanday bér baygoş miñe kéyev bulaalması!* “Kendisi gelin aramaz, bugün doğmuş gibi bir baykuş bana güveyi olamaz.” (KY, 561)

börköt Kartal

...bité köñge yarılgan, kaskan-boşkan yılanğa, yavız uylı börkötke, kan köşegen kızğonğa... “Yüzü güneşte yarılan, Kaçıp saklanan yılana, Kötü fikirli kartala, Kana susamış kuzguna...” (UB, 3888) / *béyékлектé toyamın, börkötterge oyamın halkından hem yalkından, böyöklöktö koyamın* “Yüceliği hissederim, Kartallara yuvayım, Soğuktan ve alevden, Büyüklüğü akıtırım.” (UT, 288) / *baktiheñ, ularzıñ börköt, ılasın, karsığa tip haylap alğan koştarı ye yabalak, ye har, ye köygenek bulğan iken.* “Aslında, onların kartal, şahin, doğan diye seçtikleri kuşları ya baykuş, ya şahin ya (da) gökdoğan imiş.” (ZH, 30)

büzene Bildircin

oşo «büzene» uynınan huñ bötehé le arıp, darmanhız bulıp, kuyn ülen-bütegelékte avnaşıp, yoğoğa kittéler, ti. “Bu ‘Bildircin’ oyunundan sonra hepsi de yorulup, dermansız kalıp, sık bitkili çimenliğe yatıp uykuya daldılar.” (MŞ, 219)

ebérsén İri yaban güvercini

talda hayrap ultırğan, handuğastı kuşarlap, ebérsénder tézélgen. “Söğütte oturup duran bülbüle yakınlaşıp güvercinler dizilmiş.” (UB, 1817)

etelgé Akdoğan, sungur

esegéz üldé yérhénmey, etelgénéñ sayında, indé hézge ni buldı, yuğaldıñız bér könde? “Anneniz öldü yerini benimmeden, Sungurun vadisinde, Şimdi size ne oldu, Yok oldunuz bir günde...” (KB, 129)

etes Horoz

dünen kemiş kolak, kin tanav, karşığa tüş, bakır küz, etes muyın, kuş uray, soñka éyek, kımtı irén... “Kamış kulak, geniş burun, şahin göğüs, bakır göz, horoz boyun, çift tepe, Sivri çene, kısa dudak...” (AB, 1303) / *kuy-harıñ ta, büre le, etes, tavık, tölkö le bér tirege yuyılğan...* “Koç – koyun da kurt da horuz, tavuk, tilki de bir kavağa toplanmış.” (UB, 1822)

hağızak Yaban arısı

ķısala barmaq bōrkōt ķaraşlı, yulbarıs belek arıslan kükrek, hağızak billé, yélke - yéllé, köslö tabanlı, ét - koş tanavlı, kolan kolaklı, bolan sıraqlı bér törlö töyöröm bala bulğan, ti. “Yengeç parmak, kartal bakışlı, kaplan bilek, aslan göğüs, yaban arısı belli, boynu güçlü, güçlü tabanlı, it – kuş burunlu, küheylan kulaklı, geyik baldırlı acayip türlü, iri yapılı bir çocuk olmuş o.” (UT, 60)

handuğas Bülbül

tal töböne yetkende, talda hayrap ultrıñan, handuğastı kuşarlap, ebérsénder tézélgen. “Sögüt dibine vardığında söğütte ötüp duran bülbülün etrafını sarıp, güvercinler dizilmiş.” (UB, 1816) / *min hiye üzém ösön géne tügél, mesém harayındağı totķon handuğastarızı, şülgen harayındağı totķon kızzarızı azat itép, uralımdağı hayrar koştarızı arttırıñanıñ ösön de hiye yarzam iterge burıstımın, – tigen.* “Ben sana sadece kendim için değil, Mesem’in sarayındaki tutsak bülbülleri, Şülgen’in sarayındaki tutsak kızları azat edip, Uralımdaki ötücü kuşları arttırdığın için de yardım etmeye borçluyum, demiş.” (AB, 1686)

har Bir tür şahin

baķtiheñ, ularızın bōrkōt, ılasın, karşığa tip haylap alğan koştarı ye yabalak, ye har, ye köygenek bulğan iken. “Aslında, onların kartal, şahin, doğan diye seçtikleri kuşları ya baykuş, ya şahin ya (da) gökdoğan imiş.” (ZH, 31)

hayışkan Saksagan

hayışkan eytken hüzzérzé yulbarıs ta, kaplan da, büre, burhık, arıslan da, tipkés-özgös koştar za... “Saksaganın söylediği sözleri, Pars da kaplan da, Kurt, porsuk, aslan da, Yırtıcı, vurucu kuşlar da ...” (UB, 457)

huna Suna, büyük bir ördek cinsi

zayatülek atlı ulı kañğıldatıp kaz aldı, ti, torķoldatıp torna aldı, ti, bitkıldatıp huna aldı, ti. “Zayatülek adlı oğlu, Gak gak ettirip kaz yakalamış, Öttürüp turna yakalamış, Vak vak ettirip ördek yakalamış.” (ZH, 41)

(laçın>>) ılasın Şahin

küp hunarsı osrattım, küpter toşkan atha la, barınan da yazlıktım, altın öyrek tun keyhem, yer ılasını hiźmené. “Pek çok avcıya rastladım, Nicesi nişan alıp vurmaya çalışsa da hepsinden de kurtuldum. Altın ördek don giysem, Yer şahini sezmedi.” (AB, 501) / *mayzanda dan alğan yügérék attay, kıyğır ılasın humak oskan koştay, aldında mayzan alğan yégét tora, küktege yanğız yanğan tañ sulpanday.* “Meydanda ünlenmiş koşu atı gibi, Çevik bir şahin gibi uçan kuş gibi, Önünde galip gelmiş yiğit durur, Gökte yalnız parlayantan vakti Zühre yıldızı gibi.” (AA, 62) / *ılasın söygen iré bar, ayw totķan iré bar, taķıya baş ķurayza moñon seşken iré bar.* “Şahin fırlatan erkeği var, Ayı tutan erkeği var, Tekke başlı kurayda, Derdini saçan erkeği var.” (KY, 43) / *baķtiheñ, ularızın bōrkōt, ılasın, karşığa tip haylap alğan koştarı ye yabalak, ye har, ye köygenek bulğan iken.* “Aslında, onların kartal, şahin, doğan diye seçtikleri kuşları ya baykuş, ya şahin ya (da) gökdoğan imiş.” (ZH, 30)

ıñkés Yaban arısı

seskenen-seskege injkés töslö, atın beylegen bér yeylevze kız küzlemeş bulha, il ayağınan töbep kilgen bér yégét iken, nahırı qoromahın, – min riza, – tip eytken, ti. “Çiçekten çiçeğe uçan arı gibi, atını bağladığı bir yaylada kız gözlemez olsa, memleket ayağından tepip gelen bir yiğit imiş, umudunu yitirmesin, ben razıyım, diye söylemiş.”(KB, 69)

karğa Karga

turğay, maysıl, sıyrısık, sevke, karğa, buz sepsék, mur-mazarzı aşagas, hüž eyterge oyalğan. “Serçe, baştankara, sıgırcık, Hamaz, karga, taşkuşu börtü böceği yiyip söz söylemeye utanmış.”(UB, 478) / *karğa karap kaya yurtkan karğahı küp balkantav; kız balalay bizengen tölköhö küp balkantav.* “Kırlara bakarak koşan, Kargası çok Balkantav, Kız çocuğu gibi bezenen, Tilkisi çok Balkantav.”(ZH, 259)

karluğas Kırlangıç

ayıl yétmeş ala at yuk, koyoşkan yétmeşkola at yuk, handuğas botlo kara at yuk, karluğas botlo kara at yuk. “Kayış yetmez ala at yok, Eyer bağı yetmez kula at yok, Bülbül butlu kara at yok, Kırlangıç butlu kara at yok.”(AK, 78, 79)

karşığa Aladoğan

bıl koş osha, artınan karşığa bulıp kıvrıhuñ, huğa sumha, artınan surtan bulıp sumırhuñ. “Bu kuş uçsa, ardından aladoğan olup kovalarsın, suya dalsa, ardından turnabalığı olup batırırsın.”(UB, 2489) / *tevze karşığalay kırsalap torğan inehé karşığı ayak huza.* “Önce aladoğan gibi koruyup kollayan ihtiyar annesi ayak direr.” (UT, 65) / *bahtihen, ularzın börköt, ılasın, karşığa tip haylap alğan koştarı ye yabalak, ye har, ye köygenek bulğan iken.* “Aslında, onların kartal, şahin, doğan diye seçtikleri kuşları ya baykuş, ya şahin ya (da) gökdoğan imiş.”(ZH, 30)

kaz Kaz

öyör-öyör tup bulıp, kaz, öyregé, akkoşo, şıbir-şıbir koyonop, hu östöne kaplaha... “Grup grup toplanıp, kaz, ördek, kuğusu şıpir şıpir yıkanıp su üstünü kaplasa...” (UB, 427) / *karasay kazım, karasay kazım, kanatıña hat yazayım...* “Karaçay kazım, Karaçay kazım, Kanadına hat yazayım...” (AA, 151) / *şul sakta kola at mängen bér yégét yanbayzı kuşarlap kilép, kaz yaşkığan töslö, şiv itép ütép kitken, ti.* “O sırada kula at ile bir yiğit Yanbay’a yaklaşıp kaz kapmış gibi, şiv ederek geçip gitmiş. (KB, 14) / *irkén bolonda işephéz-hanhız yulkalar koştap yöröy, sıtırıp akkan yulgalarına altın balıktar uynay, teren-teren külderénde her törlö öyrek, akkoş, kır kazzarı yözöp yöröy, ti.* “Geniş çiftlikte, sayısız hesapsız yulkalar otlayıp gezer, şırıldayıp akan ırmaklarında altın balıklar oynar, derin derin göllerinde her türlü ördek, kuğu, kır kazları yüzmekteymiş.”(ZH, 198)

kekük Guguk kuşu

kekük tağı: ‘oyam yuk, balam tigen kaygım yuk, bala - bavırım, tigender, bala ösön köygender ni telehe, - miñe şul’, tip, urtağa halğan, ti. “Guguk kuşu ise: ‘Yuvam yok, Yavrurum diye kaygım yok, Yavrubağırım diyenler, Yavru için yananlar Ne isterse bana da o gerek.’ Deyip ortaya koymuş.”(UB, 481)

koğon Kuzgun

bér yérze bér kan kürzém üzé yerge héñmeyzér, üzén koğon ésmeyzér. “Bir yerde bir kan gördüm, Kan, yere sinmiyor, Kanı kuzgun içmiyor.”(UB, 3439) *say aralap yörönöm, bızavzarım tapmanım; ülgen tihem, tağı la oskan koğon kürmeném.* “Vadi aralayıp yürüdüm, Buzağılarımı bulamadım, Ölmüştür desem yine de Uçan kuzgun görmedim.”(KB, 149)

köygenek Gökdoğan

baĸtiheŋ, ularzıŋ brkt, ılasın, ĸarsıĸa tip haylap alĸan ĸořtarı ye yabalak, ye har, ye kygenek bulĸan iken. “Aslında, onların kartal, şahin, doĸan diye seĸtikleri kuşları ya baykuş, ya şahin ya (da) gkdoĸan imiş.”(ZH, 31)

ĸıyĸır (II) Atmaca

...urayı kuş, yanaĸı as, muıyndarı br ĸolas, ĸıyĸır brkt ĸabaĸlı...“...Tepesi kuş, yanaĸı aĸ, boyunları bir kulaĸ; atmaca, kartal gzli...” (UB, 3029)

kbelek Kelebek

kbelektey yenm bar, br yotomday ĸanımdan bar, elbregen tenm bar... “Kelebek gibi canım var, Bir yudumluk kanım var, Takatsiz vcudum var...”(UB, 4155) / *kbelektey uynaĸan ĸızzarıŋıŋ ĸulınan huĸının da kp stm.*“Kelebek gibi oynayan kızların elinden kımızını da ĸok iĸtim.”(KY, 122)

kgersn Gvercin

kgersnder kittler, ilge heber ittler, atam blhe bil st, his ayamaĸ başındı! “Gvercinler gittiler, lkeye haber ettiler, Babam duysa bu işi, Hiĸ dşnmez başını.”(AB, 335) / *kgersn tş kk at yuk, sıbay ĸařka saptar yuk, ti.* “Gvercingĸs gibi gk at yok, nl arkalı koşulmuş ĸařka kır at yok.”(AK, 80)

(d(i)rek>) yrek rdek.

haşmut tgl, ĸırsın tp, yrek, aĸkoř, ĸır ĸazı yzp yry, şunday kp. “Bataklık deĸil, ĸakıllık dip, rdek, kuĸu, ĸır kazı, yzyor, yle ĸok.” (UB, 1801) / *hevben altın yrekte aŋdıp kp yrgeŋ ayzar, yıldırdan tkeŋ, kl sitnde ĸunıp haĸalap ta ĸaraĸan, his osrata almaĸan, ti.* “Hevben altın rdeĸi gzleyip, ĸok fazla yrmş. Aylar, yıllar geĸmiř, gl kıyısına konup, uyuyup bekmiş, [fakat] hiĸ rast gelememiş.”(AB, 294) / *harĸıl hayın haşan kp, yrm yrze yrek kp, syrm yrza sregey kp, srn blhen – barı kp.* “Durgun yerde sazın (balıĸı) ĸok, Ot yıĸını olan yerde rdek ĸok, Kuytu yerde baĸırtlak ĸok, Sırrını bilersen, hepsi ĸok.”(UT, 170) / *unıĸořo havaĸa atılĸan uĸ kvk mnp kite le, yalaĸay şikll uynap, tornalarzı, ĸazzarzı, yrekterze tibp tşre başlanı, ti.* “Onun kuşu, havaya atılan ok gibi fırlayıp gider ve şimşek gibi kıvrılıp turnaları, kazları, rdekleri vurup dşrmeye başlamış.”(ZH, 33)

sapsan Bir tr şahin

irtegeheŋe taĸı la yt ul hunarĸa sıĸa. bil yulı ular sapsan ĸořtarın kyk yenlkke symek bulalar. “Hemen ertesini gn yedi oĸul da ava ĸıkar. Bu defa oĸullar, şahinlerini geyiklere (doĸru) uĸurmayı dşnrlr.”(ZH, 50)

sepsk Kuyruk sallayan kuşu

turĸay, maysıl, sıyrısık, sevke, ĸarĸa, buş sepsk, mur-mazarzı ařaĸas, hz eyterge oyalĸan. “Serĸe, baştankara, sıĸırcık, hamaz, karga, taşkuşu brt bceĸi yiyip sz sylemeye utanmış.”(UB, 478)

sevke Hamaz, ala karga

turĸay, maysıl, sıyrısık, sevke, ĸarĸa, buş sepsk, mur-mazarzı ařaĸas, hz eyterge oyalĸan. “Serĸe, baştankara, sıĸırcık, hamaz, karga, taşkuşu brt bceĸi yiyip sz sylemeye utanmış.”(UB, 478)

sl Alaca renkli ve ibikli bir ĸeřit orman kuşu

len ymşer ĸayvandar, torna, yrek, ĸır ĸazzar, tuĸazak mnen sl, ĸorzar... “Ot yiyen hayvanlar, turna, rdek, ĸır kazları, toy kuşu ile orman kuşu, kayın tavuĸu...” (UB, 465)

sıyrısık Sıĸırcık

turğay, maysıl, sıyrısıq, sevke, qarğa, buż sepsék, mur-mazarńı aşaqas, hüż eyterge oyalğan. “Serçe, baştankara, sıyırcık, hamaz, karga, taşkuşu börtü böceği yiyip söz söylemeye utanmış.”(UB, 477)

süregey Bir cins ördek, bağırtlak

harğıl hayın hazan küp, öyöröm yérze öyrek küp, söyröm yérza süregey küp, sérén bélhen – barı küp. “Durgun yerde sazan (balığı) çok, Ot yığını olan yerde ördek çok, Kuytu yerde bağırtlak çok, Sırrını bilersen, hepsi çok.”(UT, 171)

şoñkar Doğan (6)

kulğa sukmar totorğa, koşka şoñkar söyörge, elé arıslan ménerge miżgélégéz yétmegen. “Elinize gürz almaya, Kuşa doğan uçurmaya, Daha aslan binmeye, Çağımız yetmedi.”(UB, 83) / *barsınhılıv télep barğas, beñil bulıp, kul biréñsé! iké şoñkar béрге kilép, küz yeş tüge, kürégézsé!* “Barsınhılıv dileğine ulaşınca, Bağışlayıp elinizi versenize, İki sungur birlikte gelip, Gözyaşı döker, görsenize!” (AA, 117) / *béyzer fal sapkanda, yégétter uq atkanda, atıp şoñkar alganda, türeler tuy itkende...* “Beyler fal açtığında, Yiğitler ok attığında, Atıp doğan aldığında, Yöneticiler toy ettiğinde...” (AK, 59) / *uraldın hin şoñkarı, kéréhéz üşken kız inéñ; şul şoñkarńı avlağan ebley batır min iném.* “Ural’ın sen, şahini, Kirsiz büyüyen kızdın, O şahini avlayan, Ebley Batır bendim.”(KY, 399) / *tiñ yeşehek, bına twır bézzen ildéñ soltamı, hin – uraldın şoñkarı, min – yalandın tolparı.* “Denk yaşasak, doğar, Bizim ülkenin sultanı, Sen, Ural’ın doğanı, Ben, ovanın küheylanı.”(KB, 171) / *zayatülek yabalak tigen koşonan şoñkar bulıp sıǵwına, unıñ bik küp koşto tibép töşörövéne aǵalarınñ bik nıq asıvı, könsöllögö kilgen, ti.* “Zayatülek’in baykuş denen kuşunun doğan olup çıkmasına, onun pek çok kuşu vurup düşürmesine ağabeyleri çok kızmış, kıskançlıkları tutmuş.”(ZH, 43)

tavıq Tavuk

süplék tipken tavıktay, kul-ayağı yarılğan; tamır aşap, yer kazıp, avız-bitékarayğan. “Çöplük eşen tavuk gibi, Eli ayağı yarılmış, Kök yiyip, yer kazıp ağzı yüzü kararmış.”(UB, 642)

torna Turna

ülen yémşer hayvandar, torna, öyrek, kır kazzar, tuǵazak ménen sél, korzar... “Ot yiyen hayvanlar, Turna, ördek, kır kazları, Toy kuşu ile orman kuşu, kayın tavuğu...” (UB, 464) / *tik béréhénéñ de söygen koşo torna, kazzarńı tibe almay...* “Fakat (hiç) birisinin de uçurduğu (avcı) kuşu, turna ve kazları yakalayamaz....”(ZH, 28)

tuǵazak Toy kuşu

ülen yémşer hayvandar, torna, öyrek, kır kazzar, tuǵazak ménen sél, korzar... “Ot yiyen hayvanlar, turna, ördek, kır kazları, toy kuşu ile orman kuşu, kayın tavuğu...” (UB, 465)

turğay Turgay kuşu

handuǵastı kuşarlap, ebérsénder tézélgen; yaǵılbay za, qarşıǵa, taǵı turğay küréngen. “Bülbüle yakınlaşıp güvercinler dizilmiş, bozdoğan ve balıkçıl bir de turgay görünmüş.”(UB, 1819)

yabalak Puhu, bir tür baykuş

e zayatülekke könsöl aǵaları: “hiçe oşo la yarar!” – tip, ak yabalak tottorzolar, ti. “Fakat Zayatülek’in kıskanç ağabeyleri, ‘Sana şu yarar’ deyip, ak baykuşu tutturmuşlar.”(ZH, 21)

yaǵılbay Boz doğan

handuǵastı kuşarlap, ebérsénder tézélgen; yaǵılbay za, qarşıǵa, taǵı turğay küréngen. “Bülbüle yakınlaşıp güvercinler dizilmiş, boz doğan ve balıkçıl bir de turgay görünmüş.”(UB, 1819)

yarganat Yarasa

batşahın [itken] taşbağa, déyévzerén – yarğanat, il talavı béyzerén barn helek kılğan, ti. “Padişahın kaplumbağasını, devlerini, yarasasını, ülke basan beylerini, hepsini helak etmiş.”(AB, 1534)

1.1.4. Balık ve türleri (8)

balık Balık. Abik “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları” adlı makalesinde, “balık kelimesi, Uygurcadan başlayarak tarihi metinlerde tespit edilir, çağdaş lehçelerde de kullanılır (Clauson 1972: 335; Leksika, 177; Hauenschild 2003: 52 vd.). KB’de sadece tür adı olarak balık kelimesi görülür. KB’de balık adları görülmez. İki kullanımda “balık burcu” (66, 141) anlamındadır” der ve şu iki örneği verir: *yaşık yandı bolğay yana ornıya balık kudrukındın kozı burmıya 66 ve uçıǵlı yorıǵlı suv içre balık kutulmaz seniñdin aya sarp kılık 5366* (2009:29). Destanlarda ise tür adı olarak “balık” kelimesi dışında yedi (7) tane balık adı vardır:

ülénden kırkıp yaldımğa sumıp yatқан balıktıñ, kayala sır-sır kilésép, örköp oskan koş-korttoñ totop, başın seynegen.“Ölümden korkup suyun dibine dalıp yatan balığın kayalarda çarpışıp ötüşen ürküp kaçan kuşun-kurdun, tutup başını çiğnemiş.” (UB, 197) / *elle uralda at ménge ilén yenéndey höygen batırzarı kırılıp, barı balık bulıp mı?* “Yoksa Ural’da at binen, memleketini camı gibi seven yiğitleri yok olup hepsi balık mı olmuş?”(AB, 769) / *irkén bolonda işephéz-hanhız yulkılar koştap yöröy, sultırap aqqan yulgalarına altın balıktar uynay, teren-teren külderénde her törlö öyrek, aqqoş, kır kazzarı yözöp yöröy, ti.* Geniş çiftlikte, sayısız hesapsız yulkılar otlayıp gezer, şırıldayıp akan ırmaklarında altın balıklar oynar, derin derin göllerinde her türlü ördek, kuğu, kır kazları yüzmekteymiş.” (ZH, 198) / *tirme korop, mal baǵıp, soloğ soğop bal alıp, hıvnan totop balık, irkénde, baymanlıkta yeşep yatқан, ti, halık...* “... Çadır kurup, sürü güdüp, kovanda delik açıp, yabancı bal alıp; suyundan tutup balık, erkinde, zenginlikte yaşam sürmüş halk...” (İY, 8)

ajav Yayın balığı, tathı su kefali

aǵımı tulı ajav bar, tabınıñ tulı surtan bar, komloǵomda komay küp, yatıvımda yeyén küp... “(suyun) akımı dolusunca kefal var, sofraya dolusunca turna balığı var, kumluğumda kaya balığı çok, derinimde yayın çok.” (UT, 164)

ermendé Kara kurbağası

tuǵayzaǵı şışmené-küldey, ermendé tavışıntuyzay, etlék, yıva, kuzǵalaqtı hıyızay küreép kıvanǵan, ti. “Vadideki pınarı göl gibi, kurbağa sesini şenlik gibi, kuru soğan ile kuzukulağını azık gibi görüp sevinmiş.” (AB, 9)

komay Kaya balığı

aǵımı tulı ajav bar, tabınıñ tulı surtan bar, komloǵomda komay küp, yatıvımda yeyén küp... “(Suyun) akımı dolusunca kefal var, sofraya dolusunca turna balığı var, kumluğumda kaya balığı çok, derinimde yayın çok.”(UT, 166)

qorman Sazan ailesinden bir tür balık

sébénden - sabağ totorǵa, gölyémés seskehé trantay ménen qorman qaptırırǵa şeplendérgen, ti. “Sinek ile çapak tutmak için, ince kuşburnu çiçeği ile korman yakalamak için hızlandırmış.(UT, 251)

sabağ Çapak balığı

külde yatқан balıǵı, yaltuş, sabağ, surtanı béрге yözöp uynayzar, bér-béréhéne téymeyzer. “Gölde yatan balığı, yaltuş, bataklık ördeği, turna balığı birlikte yüzüp oynuyorlar, birbirlerine dokunmuyorlar.”(UB, 1804) / *ağ tirmenéñ ésénde, ağ sımıldıkqororzar, ağ sımıldık ésénde, ağ sabağtay uynarbiz.* “Ak çadır içinde ak perde kurarlar, ak perde içinde ak çapak balığı gibi oynarız.”(AK, 136) / *sébénden - sabağ totorǵa, gölyémés seskehé trantay ménen qorman qaptırırǵa şeplendérgen, ti.* “Böcekten, balık tutmak için, kuşburnu çiçeği, zayıf ile sazan yakalamak için hızlandırmış.”(UT, 250)

surtan Turna balığı

été ménen arıslanğa, şonkar ménen surtanğa büten hanın taşlağan... “İti ile aslana, doğan ile turna balığına, bütün gövdesini bırakmış.”(UB, 53) / *kamış kolaq, bakır küz, bebegé le aqqına; mundahı béyék, tar böyör, surtan tendé, nıqqına...* “Kamış kulak, bakır göz, gözbebeği de apak, boynu uzun, dar böğür, balık (gibi) teni, sıkı mı sıkı.”(AB, 123)

yeyén (II) Yayın balığı

ağımı tulı ajav bar, tabınıñ tulı surtan bar, qomloğomda qomay küp, yatıvımda yeyén küp... “(Suyun) akımı dolusunca kefal var, Sofra dolusunca turna balığı var, Kumluğumda kaya balığı çok, Derinimde yayın çok.”(UT, 167)

1.1.5.Mitik hayvanlar (2)

ajdaha Ejderha; yılan başlı mitik kişi. Ural Batır'ın annesinin ve babasının mesleği avcılıktır. Zayatülek ile onun ağabeylerinin de uğraşı aynıdır. Ural Batır'ın dev ve ejderhalarla dövüşü, bir avcının hayvan avlamasına benzemektedir. Devlerle savaştan Miney Batır'a da avcı denilebilir. Kunır Buga, Kara Yorga, Akhak Kola gibi destanların kahramanlarının da asıl uğraşı hayvancılıktır(s. 23) (Yaman 2015:225)

bınan bik yıraq tügél ajdaha – yılan ilé bar. “buradan pek uzak değil ejderha yılan ülkesi var. (UB, 2066) / *başı bérev ajdahanı uğa kürenér munsaktay; iké baş ajdahanı uğa kürenér yansıktay.* “Tek başlı ejderhan, ona görünür boncuk gibi, iki başlı ejderhan, ona görünür kese gibi.” (AB, 586, 588)

homayğış İnanişa göre şans getiren mitolojik kuş; hüma kuşu. Ural Batır Destanı'nda Akbozat gökten yere iner. Ural Batır'ın Homa (Huma) ile kavuşması ise aslında iki evrenin nikâhı ve birleşmesini ifade etmektedir (s. 20-22) (Yaman 2015:225)

homayğıştonı baldarı bulğan aqqoştarızı atmaħka kuşkan. “Huma kuşunun yavruları olan kuğuları vurmaya yasaklamış. (AB, 1762)

1.1.6.Ehli hayvanlar (9)

burzay Uzun ayaklı, zayıf gövdeli, koşmaya uygun av köpeği; tazi

tire-yağın, hıbayzarzın aldarın salıp qaraha, koyroğon küpértép, bér unğa, bér hulğa héltep, burzayzarzı sayartıp, qasıp barğan bér yenlék kürgen. “Atlıların önünü kesip sağa sola baksa, kuyruğunu kabartıp bir sağa bir sola sallayan, tazıları oynatıp, kandırıp kaçmakta olan bir hayvan görmüş.” (KB, 9)

kösök Köpek yavrusu

қан hurıvsı hölökтей, yenlék avлар көсөктей... “Kan emer, sülük gibi, av avlar, köpek yavrusu gibi...” (UB, 336)

bızav Buzağı

havımı yétken hıyrzar mözöldep sığar bızavhız, alpanlap bahır kıyzarı, mégérep sığar kızıhız... “Sağım zamanı gelen inekler böğürüp durur buzağısız, salınıp miskin koyunları meleyip durur kuzusuz...” (AB, 63) *kolanses, aptırap yöröp, bér tübenéñ başına méngen de hıyrı ülép qalğan üzenge qarap, bızavzarın saqırıp...* “Kolanses, şaşırıp, koşup bir tepenin başına çıkmış da ineğinin ölüp kaldığı nehre bakarak buzağılarını çağırıp...” (KB, 108)

buğa Boğa

bıl buğa ménen hıyr kısap, kiré kaytha, artınan küzetép barırğa bulğandar. “Bu boğa ile inek kaçıp geri dönse, ardından gözleyip gidecek olmuşlar.” (KB, 286)

ét Köpek, it

...*surtan arbap balıqqa, ét hösletép yenlékke, şonqar, étke, arıslanğa, ömöt beylep surtanğa...*“Turnabalığı kapılıp balığa, İt saldırıp canavara, Doğana, köpeğe, aslana, Ümit bağlayıp turna balığına...” (UB, 169) / *kısala barmaq börköt qarash, yulbarıs belek arıslan kükrek, hağızak billé, yélke - yéllé, köslö tabanlı, ét - qoş tanavlı, qolan qolaklı, bolan sıraqılı bér törlö töyöröm bala bulğan, ti.* “Yengeç parmak, kartal bakışlı, kaplan bilek, aslan göğüs, yaban arısı belli, boynu güçlü, güçlü tabanlı, it – kuş burunlu, küheylan kulaklı, geyik baldırlı acayip türlü, iri yapılı bir çocuk olmuş o.”(UT, 60) / *bını hizép, yeylevzegé étter abalap örgenge, ebley hişkenép uyanıp kitken, ti.* “Bunu fark edip, yayladaki köpekler coşup ürüyünce Ebley, sıçrayıp uyanmış.” (KY, 225)

harık Koyun. Anadolu ağızlarında “harık” kelimesi “deve” anlamı ile karşımıza çıkıyor: **harık**: Deve [SİYA s.630].

...*büré, harık yalanda, tölkö, tavıq urmanda béрге yeşep, duş bulıp, samrav qoşqa baş éyép...* “...Kurt, koyun kırda, tilki, tavuk ormanda birlikte yaşayıp dost olup, samrav kuşa baş eğip...” (UB, 597) / *yılgı sıqqan sırkarap, hıyır, harık möñörep, barı béрге quşılıp, han malınday, il qaplap...* “Yılkı çıkmış kişneyip, sığır, koyun bağırışıp, hepsi birlikte koşulup, Hanın malı gibi memleketi kaplayıp...” (AB, 394) / *iléne yakınlaşa kile, alpamişa bér harık kötövséhéne tap buldı, ti. qaraha, bil tanış kötöv kévék küréne, ti.* “Memleketine yaklaşıırken, Alpamişa, bir koyun çobanına rastladı. Baktığında, bu sürü (ona) tanıdık gibi gelir.”(ALP, 735)

(sığır>) hıyır İnek

yılgı sıqqan sırkarap, hıyır, harık möñörep, barı béрге quşılıp, han malınday, il qaplap... “Yılkı çıkmış kişneyip, sığır, koyun bağırışıp, hepsi birlikte koşulup, Hanın malı gibi memleketi kaplayıp...” (AB, 394) / *kile-kile, ul bér hıyır kötövséhéne tap buldı, ti.* “Gele gele o, bir inek çobanına rastladı.”(ALP, 748) / *huşsı, atay, huşsı, atay, huñğı télegéñ eytsé, atay, tuğız tuğay kük-ala hıyırñ, ul da bulha, üzéne bulhun.* “Hoşça kal baba, hoşça kal baba, Son dileğini söyle, baba, Dokuz ova gök-alaca ineğin, o da olsa, kendine olsun.” (AA, 89) / *yılka töşö hanunsa öyör-öyör yılkam bar; tuğay-tuğay qaplağan kötöv-kötöv hıyır bar.* “Yılkı rengi sayısı kadar sürü sürü yılm var, Çayır çimen kaplayan sürü sürü inek var.”(KY, 576) / *hıyır asıwlanğandan-asıwlanğan bara torğas, his höt birmey başlağan.* “İnek, öfkelenidikçe öfkelenmiş. Gittikçe hiç süt vermemeye başlamış.”(KB, 295)

(koñ>) kıy Koyun. Eski Türkçe “koñ” kelimesinden gelen bu kelimenin Uygur Türkçesinde ayrışan ünsüzü “ñ”nin Budist metinlerinde görülen “y” ağzının uzantısının tercihi destanlarda karşımıza çıkmaktadır.

havımı yétken hıyırzar mözöldep sığar bızavhız, alpanlap bahır kıyızarı, mégérep sığar kızıhız... “Sağım zamanı gelen inekler böğürüp durur buzağısız, Salınıp miskin koyunları meleyip durur kuzusuz...” (AB, 64) / *hıvıgın unda hıvıgıraq, ti.tik undağı urman – üzébér kıy tunı, ti, unda meşerzer kön ite, ti ze, yébere bular mı ular bézzé yandarına.* “Soğuk orada daha soğukmuş. Fakat oradaki orman, bir koyun postu (gibi) imiş. Orada Mişerler günlerini geçirirlermiş; yaklaşırlar mı onlar bizi yanlarına...” (UT, 22) / *şan-şanqoyop baldarzi, tuyıgızzi köteyék, kıy mayına hızzırıp, ywasalar béşereyék.* “Fıçı fıçı koyup balları, Dügününüzü bekleyeyim, Koyun ağım eritip pişiler pişirelim.”(KY, 192)

ügéz Öküz

ügézzén dürt toyağı ortalayğa yarılıp, arahına qom tulıp, hırzay kanğa tuğjan, ti. “Öküzin dört tırnağı ortasından ayrılıp, arasına kum dolup durmaksızın akan kana batmış.”(UB, 1126) / *ügéz bını kürges, beyzerén özöp, ırıp torop, qaskan da şul köndö ük bılar geyép bulğandar.* “Öküz bunu görünce bağlarını koparıp, fırlayıp kaçmış da tam o gün bunlar kaybolmuşlar.”(KB, 299) / *yavız yaman akırğan, ügéz kévék baqırğan, biş başman biş avız ut-yalkın börkken yavız.* “Kötü, acı kükremiş, Öküz gibi bağırılmış, Beş başından beş ağız, Ateş saçmış kötü.”(İY, 783)

1.1.7. Av, yaban hayvanları (5)

bolan Geyik. Türk mitolojisinde çok büyük bir yeri olan "Geyik" de, Türkler tarafından kutsal sayılmıştır. Bununla birlikte, Türklerin geyikten türediğini gösteren, Türklere ait efsane yoktur (Geniş bilgi için bk. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara-1971, C.1, s.569-583.). Türk folklorunun hemen her alanında zengin, süsleyici ve önemli bir unsur olarak karşılaştığımız "geyik" motifini birçok halk şairi, kimi zaman dağ başlarındaki çatal çatal boynuzlu görkemli görünüşlerinden dolayı güzelliğin simgesi, kimi zaman da mazlumluğun simgesi olarak işlemişlerdir. Halk edebiyatımızda geyik isminin yerine, "maral" ve "sığın" adları da kullanılır (Doğan 2001:618). Destanlarda vücut bölümleri benzerliği nedeniyle insana ve nesnelere benzetme yönüyle aktarılan "geyik"; bir yerde binek, bir yerde de avlanılan hayvan olarak yer alır.

min ni birhem, aşağız, min ni kuşham, eşlegéz, künegérge hubayğa ana, bolan ménégéz. "Ben ne verirsem yiyiniz, Ben ne buyursam yapınız, ata bineni kıskandırmak için, işte, geyiğe bininiz." (UB, 89) / **bolan** *tiré taralgı, özeñgéhé kömöşten, éyer kaşı altından, sémerlengen aşıktan...* "Ceylan derisi kayışlı üzengisi gümüşten, eyerinin yanı altından işlenmiş akikten..." (AB, 1285) / *kısala barmak börköt qarashlı, yulbars belek arıslan kükreğ, hağızağ billé, yélke - yéllé, köslö tabanlı, ét - hoş tanavlı, kolan kolağlı, bolan sıraqılı bér törlö töyöröm bala bulğan, ti.* "Yengeç parmak, kartal bakışlı, kaplan bilek, aslan göğüs, yaban arısı belli, boynu güçlü, güçlü tabanlı, it – kuş burunlu, küheylan kulaklı, geyik baldırlı acayip türlü, iri yapılı bir çocuk olmuş o." (UT, 60) / *asav öyretép, at méngen, bolan totop, it yéygen atın eytmeş ir bulmaş, isémén ħur küremehe...* "Yabaniyi alıştırıp at eden, Geyik tutup et yiyen, Adını söylemeyen er olmaz, Adımı hor görmese..." (KY, 136)

kéyék: Vahşi hayvan; geyik

kalıp yatқан зур yulıñ kéşége töyek bulırılık; déyévzen öygen tavzarıñ kéyékke torlağ bulırılık... "Göze görünen büyük yolun insana yuva olabilecek, devden oluşan dağların geyiğe otlak olabilecek..." (UB, 4119) / *balqantavzıñ béyégé, böyörönde uynar kéyégé; ħwlap kaqqan qazıqtay ħwırı küp balqantav;* "Balkantav'ın tepesi, böğründe oynar geyiği, sulanıp çıkan kazık gibi, köstebeği çok Balkantav..." (ZH, 251)

mışı Mus; sığın geyiği

atıp alhañ, bér mışım tuğ sığırılığ bér kışın. "Vurup alsan bir geyiğimi, tok geçirirsin bir kışı." (UT, 233)

koralay Erkek karaca

koralayı, bolanı, kızıl sike kıyanı, ayağına mahayıp, bér avız ħüz eytmegen. "Erkek karacayı, geyiği, kızıl çene tavşanı, ayağına güvenip tek bir söz söylememiş." (UB, 473)

keze Keçi. Anadolu ağızlarında "kezin" kelimesinin, bu kelimenin fonetiğine yakınlığı dikkat çeker: **kezin:** Bir yaşına girmiş dişi keçi [SİYA s.649].

ayaqtarı kır kezehéndey hikereñdep, tolparzıqlay talmaş, ti. "Ayakları kır keçisi gibi sıçrayıp, küheylanınki gibi yorulmaz imiş." (UT, 58)

1.1.8. Sürüngenler (3)

hölök Sülük

ülen yémşer yen totha, kara hölök kazağan, hölögönen ħurızırıp, kandı ħwıñ yahağan. "Otçul hayvan yakaladıysa, kara sülük takmış, sülükle kanı emdirip kanı içecek yapmış." (UB, 60) / *belki, unıñ ménen yeşteş, tiñ yeşter köreşép um yéñhe, ul kalıp ta kıuyır, – tiges, ħw hölögö şikéllé taşa kızğa qarap, küzzeré töşöp, yégétter wğışıp torzolar.* "Belki, onunla yaşıt, akran gençler onunla güreşip onu yenerse, o kalabilir de deyince, su sülüğü gibi tertemiz kıza bakıp, aşık olup, yiğitler yerlerinden fırladılar." (MŞ, 1389)

göbörlö Kaplumbağa

[*ye bulamın göbörlö tun itép kapırsaqtı*]. *yégét, hora télegén, harap itme bıl saqtı*. “Yoksa olurum kaplumbağa, kıyafet yapıp kabuğunu, yiğit, söyle dileğini, harap etme bu kadar.”(AB, 1366)

yılan Yılan; sinsi düşman. Destanlarda doğrudan hayvan adı olarak değil; *zehri, sokması, mizacı, fizikî özellikleriyle* düşmana yani insana aktarılmış olarak kullanılır:

yılanğa karşı yav aşkan, küp yıl buyı huğışkan algır tigen ir bulğan, şını başlıkhalğan, ti. “Yılana karşı çok hücum eden yıllar boyu savaştan mahir, ihtiyar bir er varmış, onu başkan yapmış.”(UB, 1678) / *kamış bulır torlağı, barmaq buyı zurluğı, yilanday bulıp, yözgende borğalanhın buyzarı*. “Kamış olur meskeni, parmak boyu büyüklüğü, yılan gibi olup yüzdüğünde burulsun boyları.”(AB, 1412) / *maylap halğan kayıştay yılanı küp balqantav; yeyép kuyğan berhettey urmam küp balqantav*. “Yağlanmış kayış gibi yılanı çok Balkantav, yayılmış kadife gibi ormanı çok Balkantav.”(ZH, 265)

1.1.9.Sinekler, böcekler (5)

sébén Sinek. Kutadgu Bilig’de “sinek” anlamında kullanılan “çibun” kelimesi ile fonetik ilgisi muhtemeldir. Bu şekilde Eski Türkçeden beri tanıklanır.

şulay yér-hwzn kürép sıkkas, her bér taşın tunın tıñlap, her ağıstıñ moñop otop, her yenléktéñ hüzen totop, her sébéndéñ sérén yotop... “Böylece dünyayı gördükten sonra, her bir taşın nefesini dinleyip, her ağacın hışırtısını öğrenip, her hayvanın sözünü bilip, her sineğin sırrını öğrenip...” (UT, 292)

kımrıka Karınca

hevben mesém han torğan yeylevge barıp yétkende, kımrıka törlö kaynap, törlö yérze halık érkélésép, yıñılıp höyleşken saqtarı bulğan, ti. “Hevben, Mesem Han’ın yaşadığı yaylaya ulaştığında, halkın karınca gibi yer yer toplanıp, bir araya gelip konuştuğu zamanmış.” (AB, 1005)

kısala Yengeç

kısala barmaq borköt qarashlı, yulbarıs belek arıslan kükrek, hağızaq billé, yélke - yéllé, köslö tabanlı, ét - koş tanavlı, qolan qolaxlı, bolan sıraqlı bér törlö töyöröm bala bulğan, ti. “Yengeç parmak, kartal bakışlı, kaplan bilek, aslan göğüsü, yaban arısı belli, boynu güçlü, güçlü tabanlı, it – kuş burunlu, küheylan kulaklı, geyik baldırlı acayip türlü, iri yapılı bir çocuk olmuş o.”(UT, 59)

kort 1. Kurt, kurtçuk ... *hiné ülék itelemem; kösöñ bötör qalırhuñ, ülealmaqanğırırhuñ; tenéñ sérép, kort aşar...* “... Seni öldüremem, Gücün biter kalırsın, Ölmek isteyip telaşlanırsın, Vücudun çürüyüp kurt yer...” (UB, 4170) **2.** Arı. *handarı tar, kürmege, kort balnıñ biléne okşağan, ti, torğanı*. “Butları dar, görmek için arı balının beline benzemiş, durduğu.”(İY, 251)

bal korto Bal arısı.

térteyëshken kalkıv tüş küz aldında tulkınğan; bal kortonday nezek bil, borğolanıp uynağan. “Titreyen kabarık göğüsü, göz önünde dalgalanmış; Bal arısı gibi ince bel dönüp oynamış.”(UB, 2257) / *Bal korto inehé humaq, kızzar arahında ayırılıp torğan yulğır qara küzle, ozon sesle, töşö-başı uynap torğan Maqtımhlıvı kürép...* “Bal arısı anası gibi, kızların arasında ayrılıp duran atık, kara gözlü, uzun saçlı, üstü başı oynayıp duran Maktımhlıvı’ı görüp...” (KY,60)

1.1.10.Kürk hayvanları (3)

as (II): Sansargillerden bir tür hayvan; kalkım, as. Abik, “Clauson, Arat yayınındaki 866 numaralı beyitteki az kullanımını da bu kapsamda değerlendirmiştir (Clauson 1972: 680; Abik 2005: 126). Clauson gibi düşünülürse *as* eserde üç kez karşımıza çıkar. *Kutadgu Bilig*’deki verilere göre İndeks’teki karşılığa “kakım

kürkü” anlamı da eklenmelidir. Hatta iki örnekte de “kakım kürkü” anlamı vardır. Hayvanın kendisi söz konusu değildir.” der ve şu örnekleri verir: *tümen yılda berü tul erdim tulas bu tul tom suçlup örünğ kedtim as 84 kuşunğ awlamasa bir ördek yas ol itnğ kodsı awın yası bir as ol 6368*. Anadolu ağzlarında ise bu kelime *gelincik* için kullanılır: *ars ~ as: Gelincik [Ank.Söz. s.16: Güd.; ADÜM-I 150:Bal.].

karşığa moron, kiñ tanav, kuş azavlı, hoha tés, oslo éyek, as yarıyak, kuş urayzı, şu ğına. “Şahin burun, geniş delik, çift azılı, keskin dişli, sivri çene, sansar yüz, çift yeledi, işte o.” (AB, 126)

burhık Porsuk

...büré, burhık, arıslan da, tipkés-özgös koştar za... “... Kurt, porsuk, aslan da, Yırtıcı, vurucu kuşlar da ...” (UB, 459) / *başı ösev ajdahay uğa kürénér turhıktay; iléñ totkan kehkeheñ – ul da kalır burhıktay*. “Üç başlı ejderhan, Ona görünür tohum gibi; Memleketini koruyan Kahkahan, O da kalır porsuk gibi.” (AB, 593)

közen Kokarca

yomranına közené, kıyanına tölköhö, barhın tézép uylahan, köshözöne köslöhö ülém bula tügélme? “Sincabına kokarcayı, tavşanına tilkiyi, hepsini dizip düşünsen, güçsüzüne güçlüsü ölüm olur değil mi?” (UB, 191)

Kemirgenler (6)

köşöl Su faresi

zerkum köşöl bulğan, ti, huwza yözöp yörögen, ti. “Zerkum su faresi olmuş, suda yüziüp gezmiş.” (UB, 2219)

sısқан Sıçan, fare

şülgenkülden sıgıp kile, kül töbönen sıgıp kile, sısқан hırth kolon, béye, şülgen zath kolon, béye. “Şülgenkül’den çıkıp gelir, göl dibinden çıkıp gelir, sıçan sırtlı kulan kısarak, şülgen soylu kulan kısarak.” (AK, 16) / *semer handıñ altı ulı, sısқан, yomran aldı, ti; zayatülek athı ulı kañğıldatıp kaz aldı, ti*. “Semer Han’ın altı oğlu, fare, sincap yakalamış; Zayatülek adlı oğlu, gak gak ettirip kaz yakalamış.” (ZH, 37)

ķondoź Kunduz

kükte küpmé yondoź bar minde şunsa ķondoź bar, şeşkélerém, huwharzarım. isephézzér, hanhızzar. “Gökte ne kadar yıldız varsa, bende (de) o kadar kunduz var. Vizonlarım, porsuklarım, Hesapsızlar, sayısızlar.” (UT, 174)

ķuyan Tavşan

ķuyan humak, her yenlék ylgá iké-ös tüllehe, tönde yöröp, yeşéldéñ barhın da utlaha, büten yender kañgırıp, aşarına tapmaha; “Tavşan gibi her hayvan, yılda iki üç kez ürese, gece gezip yeşilin hepsini de otlasa, başka hayvanlar şaşırıp yiyecek bulamasa...” (UB, 420) / *şunda uzak ķuyan aķalın kuş itép, üz küñéléne huş itép, kolaqtarın karpaytkan iken, şavlay, ti, urman şav ménen, ğesker kilgendey yav ménen!* “Orada Uzak, tavşanın fikrini dinleyip, aklına yatıp, kulaklarını açmış imiş; güürültü, ormanın sesi ile, asker geliyor gibi imişakin ile.” (UT, 214) / *sağılında uynağan saptar tölkö, aķ ķuyan, kolon alır her büré, ular ğına yen tügél*. “Tepeliğinde oynayan çakal tilki, ak tavşan kulan alır her kurt, sadece onlar can değil.” (KY, 36)

hıvır Köstebek

balķantavzın beyégé, böyörönde uynar keyégé; hıvılap kaķkan kaızıktay hıvırı küp balķantav “Balkantav’ın tepesi, Böğründe oynar geyiği, Sulanıp çıkan kazık gibi, Köstebegi çok Balkantav...” (ZH, 253)

yomran Bir tür sincap

yomranına közené, kıyanına tölköhö, barhın tézép uylahañ, köshözöne köslöhö ülém bula tügélme? “Sincabına kokarcayı, tavşanına tilkiyi, hepini dizip düşünsen, güçsüzüne güçlüsü ölüm olur değil mi?”(UB, 191) / **tik béréhénéñ de söygen қошо torna, қаззарзі тibe алмай, түбende гéне кейéлép ýöröýзер зé, қайһи сисқан, қайһи yomran tibép, éyelerénéñeyer қашна kilép қunalar.** “Fakat (hiç) birisinin de uçurduğu (avcı) kuşu, turna ve kazları yakalaymaz, sadece alçakta yoldan çıkarlar ve kimisi sıçan, kimisi sincap yakalayıp sahiplerinin eyerlerinin yanına gelip konarlar.”(ZH, 29)

1.2. Hayvanlarla ilgili araç gereç adları (5)

arba Araba, at veya öküz arabası

töş, žur batša, arbanan, қoldar қulm siségéz, қızзар қulm siségéz! “İn, güçlü padişah, arabandan kölelerin kolunu çözün, kızların kolunu çözün!” (UB, 1024) / **eyler han şımsuları kilép, alpamışanıñ ayak-қulm sınырзар мéнен сırımпа, озон күкрек арбаја halıp, atın yéteklep alıp kitkender, ti.**“Eyler Han’ın gammazları gelip, Alpamışa’nın elini ayağını zincirler ile bağlayıp, uzun göğüs at arabasına yatırıp, atını dizgininden tutup götürmüşler.” (ALP 557)

haba Deriden yapılan kırmızı kabı.

қaban susқа yélkelé, fildey ywan baltırlı, қамız tulğan habalay, imenés ywan қорһақlı...“Domuz enseli, Fil gibi kalın baldırlı, Kırmızı dolu kap gibi, Çirkin büyük karınlı...” (UB, 898)

meskev Bir tür olta

... bérқulna meskevén, bér қulna hızmahın totop, hevbendé éyertép apkitken, ti. “...bir elinde oltasını, bir elinde tüfeğini tutup, Hevben’i (de) alıp gitmiş.”(AB, 20) / **arıслан қılmı alıp, meskev yahamaқ bulған, балықավламақ bulған.** “Aslan kılını alıp olta yapmak istemiş, Balık avlamak istemiş.”(UB, 1809)

sıbırtkı Hayvan dürtmek için kullanılan değnek, kamçı

ular yanına, tayağın tayanған, озон sıbırtқılın yavrınına halған elégé taravıl қart ta kilép, avılda азжан-тузған malın horaşıp...“Onların yanına, bastonuna dayanan, uzun kamçısını beline dolayan Taravıl Dede de gelip, köyde azıp tozan hayvanlarını sorup...” (AB, 248)

uthıksa Ahır yemliği, otluk

uthıksağa – usağım, yétmeş bér зé қоsağın. yağalıққа tölköm bar, haқlap huқhañ, irkéñ bar. “Yemlik için kavağım, Yetmez tek bir kucağın, Yakalık için tilkim var, Yakalayıp vursan, özgürlüğün var.”(UT, 239)

1.3. Hayvanlarla ilgili giyim-kuşam adları (14)

avızlıқ Gem, ağızlık

avızlıқ seynep, yarhuvzan avızзарın küpsétér; yélge, қоştay yélpénép, artında sañ uynatır.“Gemini çiğneyip öfkeden ağzını köpürtür, Yele kuş gibi çırpıp ardında toz oynatır.” (UB, 3036) / **ebley қара yurғанı uraңğılap ýöröp қараһа, unıñ avızlıғı қара қанға buyalıp, күззэрéне қан havғанın күрген.**“Ebley, Kara Yorga’ya dönüp baksa, onun ağızlığı kara kana boyanıp, gözlerine kan çöktüğünü görmüş.” (KY, 318)

boğalaқ Hayvanı tutmak için boynuna takılan düğümlü ip, kement

asıvınan miné asır, yotorğa kös alalmam, қойроғомдо боғалақ тајı da min қılalmam.“Sinirinden beni asar, yutmak için güç bulamam, kuyruğumda kement artık ben yapamam.” (UB, 1441)

éyer Eyer, koşum takımı

ақбузаттı alırға, uға éyer halırға ye bulmaha, ul attı bil donyanan yuyırға yété déyév yéberзém. “Akbozat’ı almaya, ona eyer takmaya, ya olmazsa o atı bu dünyadan kaldırmaya yedi dev gönderdim. (UB, 1924) / **altın-**

kömöş éyerlé, bolğar tartkı, ayıllı, tukımdarı ényélé, tibéngéhé semselé...“Altın – gümüş eyerli, bulgar bağı, kayışlı, koşumları incili, oymalı mahmuzlu...” (AB, 1281) / *altınlanğan éyeréñ bar, alıştırmaş yeréñ bar, hay alpamiş, hay barhın, éşégéz alga barhın!* “Altınla süslenmiş eyerin var, değiştirmes yarin var, hey Alpamişa, hey Barhın, işiniz hep ilerlesin.”(ALP, 850) / *ulasın yétmeş at inéñ, kémden éyer haldırzıñ? niñe sitke buy birép, danñ ilde yuzırzıñ?* “Şahin yetişmez at idin, kime eyer koydurdun? Neden yabancıya itaat edip ününü memlekette yok ettin?”(KY, 324) / *İl ayağman, hw başınan kilgen ir ikenhéñ, télegéñ bulhın, – tip atnan töşken de, üz éyerén hıvırıp taşlay halıp, yanbayzıka ménen éyerlep, unı atına méndérgen, ti.* “Uzak diyarlardan gelmiş ersin, dileğin olsun, deyip hemen atından inmiş de kendi eyerini sıyrıp alıp, Yanbayınki ile eyerip onu atına bindirmiş.”(KB, 48) / *Semer handıñ yété ulı, üzzerége qaragan yété atka ménép, sapsan koştarın éyer kaştarına, yavrındarına kundırıp, hunarğa sığalar* “Semer Han’ın yedi oğlu, kendilerine ait yedi ata binip, avcı kuşlarına eyerlerinin yanına, omuzlarına kondurup ava çıkarlar.”(ZH, 23) / *éyerénéñ kaşına almas kılış tağılğan, kılışınñ kınına altın, kömöş yağılğan* “Eyerinin yanına Elmas kılıç takılmış, Kılıcının kınına altın, gümüş sürülmüş.”(İY, 278)

éyer-öpsön Her türlü koşum takımı, eyer

halğan éyer-öpsönön; tarttırğan kuş ayılın, koyoroğon kayırıp, keyzérgeñ koyoşkanın. “Koymuş eyerini, Çekmiş çift yularını, Kuyruğunu kayırıp giydirmiş koşumunu.”(İY, 266)

hağallık Atın çenesinden geçirilen ve yuların bağı olduğu çenelik; sakandırık

éyzére birép başın, kömöş yügen keyzérgeñ, hağallıñın élgen...“Eğdirerek başını gümüş dizgini takmış, sakandırığını asmış.”(İY, 262)

koyoşkan Eyerin kaymaması için atın kuyruğunun altından takılan bağ

ayıl yétmeş ala at yuk, koyoşkan yétmeşkola at yuk, handuğas boto kara at yuk, karluğas botlo kara at yuk.“Kayış yetmez ala at yok, Eyer bağı yetmez kula at yok, Bülbül butlu kara at yok, Kurlangıç butlu kara at yok.”(AK, 77) / *éyerénéñ kaşı altın, yügenénéñ başı altın, kömöşlengen koyoşkan, yalt-yolt kile koyaştan...* “Eyerinin yanı altın, Dizginin başı altın, Gümüşlenmiş koşumu ışı ışı parlar güneşten...” (İY, 284)

özengé Üzengi

özengéhé kömöşteñ, éyer kaşı altından, sémerlengen aqıktan...“Üzengisi gümüşten, Eyerinin yanı altından, İşlenmiş akikten.”(AB, 1286) / *hin, özengége niğurağ başıp, bar kösöne minéñ iké kabırğama kamsı ménen kan sesretkénsé unlı-hulh bérer tapkır huq, – ti.* “Sen, üzengiye sertçe basıp, bütün gücünle iki kaburgama kamçı ile kan sıçratabak gibi sağlı sollu birer defa vur, demiş.”(ZH, 77)

sérgé Eyer altına yerleştirilen ter keçesinin üstüne dōşenen dış keçe kaplama

éyzére birép başın, kömöş yügen keyzérgeñ, hağallıñın élgen, hırtına ündék halğan, sérgé ménen kaplağan...“Eğdirerek başını gümüş dizgini takmış, Sakandırığını asmış, Sırtına keçe koymuş, Sergi ile kaplamış...” (İY, 264)

taralğı Eyer kayışı

bolan tiré taralğı, özengéhé kömöşteñ, éyer kaşı altından, sémerlengen aqıktan...“Ceylan derisi kayışlı üzengisi gümüşten, Eyerinin yanı altından, işlenmiş akikten...” (AB, 1285)

tartkı Eyer kolanı, eyeri çekmeye yarayan bir tür kayış

altın-kömöş éyerlé, bolğar tartkı, ayıllı, tukımdarı ényélé, tibéngéhé semselé...“Altın – gümüş eyerli, Bulgar bağı, kayışlı, Koşumları incili, Oymalı mahmuzlu...” (AB, 1282) / *tav başına ménép, küz yörothe, tavzıñ arğı yağında, savkağa yaqın bér tübelestéñ itegénde, tége kola at méngen yégéttéñ atnan töşöp tartkı, ayılınmı*

yünetép mataşkamı yanbayžun küzéne sağılğan. “Dağ başına çıkıp göz atsa, dağın öbür tarafında çalılığa yakın bir tepenin eteğinde, o kula at binen yiğidin atından inip kolanını, palanını düzelttiği Yanbay’ın gözüne çarpmış.”(KB, 21)

téžgén Dizgin

yébek sılbır nuqtalı, kuş avızıyügendé, (téžgén kaşka şakarğan) kıras yaldı, tók sese... “İpek örme ipten yularlı, İki ağızlıklık gemi, (Dizgin yana bağlanmış) Sert yelesi, kılı, tüyü...” (AB, 1296) / *alpamişa tubıktan yérge battı, ti; bil yulı la téžgéndé kıldan ıskındırmanı, ti.* “Alpamişa, dizlerinden toprağa battı; bu defa da dizgini elinden bırakmadı. (ALP, 373) / *ğara yurğalay at bulmaş, kéşen yügen haldırmaş, téžgénéen sitte aldırha, ğara yurğa dan totmaş.* “Kara Yorga gibi at olmaz, Yabancıya gem taktırmaz, Dizginini dışarda aldırma, Kara Yorga şan tutmaz.”(KY, 335) / *kük dünen de tolpar, ay, uynayzar, téžgénéen tarthan, buylayzar; küzkeyzerém yoğo alğanda la, küñelderém hiné uylayzar.* “Gök Aygır ve küheylan, ey, oynarlar, Dizgininden çeksen, boylarlar, Gözlerim uykuya daldığında da gönlüm seni düşünür.”(ZH, 328)

tuğım Eyerin altına konulan kilim

altın-kömöş éyerlé, bolğar tartkı, ayıllı, tuğım darı ényélé, tibéngéhé semselé... “Altın – gümüş eyerli, Bulgar bağlı, kayışlı, Koşumları incili, Oymalı mahmuzlu...” (AB, 1283)

ündék Eyer altına konulan keçe, ter keçesi

éyzére birép başın, kömöş yügen keyžergen, hağallığın élgen, hırtına ündék halğan, sérgé ménen kaplağan... “Eğdirerek başını gümüş dizgini takmış, Sakandırığını asmış, Sırtına keçe koymuş, Sergi ile kaplamış...” (İY, 263)

yügen Dizgin

éyerénéğ kaşı altın, yügenénéğ başı altın; ğolağın béžzey kažağan, yalın kızzay tarağan. “Eyerinin kaşı altın, Dizginin başı altın, Kulağını biz gibi delmiş, Yelesini kız gibi taramış.”(UB, 3018) / *üzé kéşney, üzé tibéne, üzé yarhıy, ti, bağırıñ, ayağındağı tışavzarın, başındağı yügenderén özğölep böttö, ti.* “Hem kişner, hem yeri tırmıklar hem de çoşar. Zavallı, ayağındaki bağları, başınaki dizginleri kopartıp işe yaramaz hale getirdi.”(ALP, 722) / *ğara yurğalay at bulmaş, kéşen yügen haldırmaş, téžgénéen sitte aldırha, ğara yurğa dan totmaş.* “Kara Yorga gibi at olmaz, Yabancıya gem taktırmaz, Dizginini dışarda aldırma, Kara Yorga şan tutmaz.”(KY, 334) / *semer ğandıñ yété ulı, yıldı öyöröne sıjıp, bérem-bérem yügenderén şılıtratқан.* “Semer Han’ın yedi oğlu, yıldı sürüsüne gidip, bir bir gemlerini şıngırdatmış.”(ZH, 17)

1.4. Hayvanlara seslenme (ünlem) ile ilgili kelimeler (2)

heş Sığırı kovmak ya da sürmek için söylenir

tañ ménen havıp, heş-heşlep, kıvır, göbörletép havğanda üz ilénéñ höt yésterén yéskep ultırır. “Tan ile sağıp, hışışlayarak gönderir. Gümbürdetip sağdığında kendi memleketinin süt kokusunu koklayıp oturur.”(KB, 80)

hev-hev Sığırı çağırma için çıkarılan ses

esehéžzen yöregén elle hıkrap üldéñmé? kuñır buğa, hev, hev, kuñır buğa, hev, hev! “Annenizin yüreğini kaygılandırıp öldün mü? Konur Boğa, ho ho, Konur boğa ho ho!” (KB, 140, 141)

1.5. Hayvanlarla ilgili genel nitelemeler (36)

aşav Vahşi, yabani

...harımsaktay aşavlı; ğarsığa tüş, tar böyör, yéñél, téke toyaklı... “Sarımsak gibi vahşi, aladoğan göğüs, dar böğür; yenil, yüksek toynaklı.” (UB, 3022 – 3024) / *aşav totop öyretken ural batır min, batır höymeh at huyp, itén yéygen batır min.* “Yıldı tutup eğiten, Ural Batır’ı Hevben ben, Yiğit sevmeyen atı kesip

etini yiyen yiğidim.” (AB, 645) / **aşav** öyretép, at méngen, bolan totop, it yéygen atın eytmeş ir bulmaş, isémén hur kürmehe...“Yabaniyi alıştırıp at eden, Geyik tutup et yiyen, Adını söylemeyen er olmaz, Adını hor görmese...”(KY, 135) / *kaşhı ilden kilehéñ? ni niyetten yélehéñ, şunday aşav tolparza? [işep yuqmı tuqtarğa]?* “Hangi memleketten geliyorsun? Ne niyetle koşuyorsun böyle vahşi tolparda? Niyetin yok mu durmaya?”(İY, 411) / *zayatülek artta bér tuqtavhız küldé kaynatıp, érkélép yllka sıkkán, kolondar sırkırağan, aşav aygırzar eşnegen, yér tétretkeñ toyak taviştarın işete.* “Zayatülek’in ardından durmaksızın gölü kaynatıp, yağılıp yllka çıkmış; kulanlar ve yabani aygırlar kişnemiş, yeri titreten toynak sesleri işitilmiş.” (ZH, 281)

av (I) Av

bérzen-bér kön dürtevp, bılar avğa kitken, ti, küp yérzerzé ütken, ti; küp yen alıp, şatlanıp, avzan bılar kaytkan, ti “(Günlerden) bir gün dördü birden bunlar ava gitmiş. Çok yerleri geçmiş, Çok can alıp sevinip avdan bunlar dönmüş.” (UB, 497) / *ozaq uylap utırğan da, av avlay torğan kormaldarın yünete başlağan, ti.* “Uzun uzun düşünüp durmuş ve av avladığı silahlarını onarmaya başlamış.” (AB, 17) / *bına, yégét, bul bülek, küréşvzén bilgehé; avğa üzénde saķırzım, min hozaýızñ tölköhö!* “İşte yiğit, bu hediye, Görüşmemizin emaresi, Ava enin kendini çağırdım, Ben, Hüda'nın tilkisi!” (KY, 462)

bizev Henüz yavrulamamış olan hayvan

tolparzan tuğan kolon hin, höygen atım minén hin, tatlı yokomdo kaldırıp, bizev kitken atım hin. “Küheylandan doğmuş kulansın, Sevdiğim atımsın benim, Tatlı uykunu bırakıp, Yavrulamamış atımsın .” (KY, 331)

havım Sağım, süt sağma işi

büten hıyırzar töslö bızavın da ayırıp kuyğandar, hıyır kötövé havımğa kaytkanda, kolansestéñ hılvı bul hıyırzı havırğa ultırğan, ti. “Başka inekler gibi bunun buzağını da ayırıp koymuşlar. İnek sürüsü sağıma döndüğünde Kolanses'in kız kardeşi bu ineği sağmaya oturmuş.”(KB, 198)

hunar Av

hunarında intékmeş, téş-tırnağı, koralı, üzkulında télegé, bér ze talmay bélegé, his azamay yöregé... “Avında eziyet çekmeden, Dişi tırnağı, silahı kendi elinde dileği, hiç yorulmadan bileği, hiç korkmadan yüreği...” (UB, 172) / *sura batır hunarzan yöröp kilges, bik arıjan da, hızmahın üzé men her saķ hunarğa yöröy torğan yuldaşı taravıl kartka birép, umı hunarğa yébergen.* “Sura Batır, avdan dönünce çok yorulmuş ve tüfeğini kendisi ile sürekli ava giden yoldaşı Taravıl Dede'ye verip, onu ava göndermiş.” (AB, 1066, 1067) / *başım avırta, hanım-soltanım, hunarğa barıp kileyém, – tip eytté, ti.* “Başımı ağrıtıyor, hanım – sultanım, ava gidip geleyim, diye söyledi.” (ALP, 472) / *alpamışanın aķkolahı timér harayğa biklenges, barhnhılv za umı, hunarğa kitken, tip ay köte, yıl köte.* “Alpamışa'nın Akkola'sı demir ahıra kilitlenince, Barsınhılv da onu, ava gitmiştir diye ay bekler, yıl bekler.”(AA, 141) / *hunar sıkham, hunarza, yort yünethem, yortta üzéme iş uzak bulır tip, uzak isémén haylap kuyğan, ti, kart.* “Ava çıksam avda, çadır onarsam, çadırda kendime eş uzak olur diye, Uzak adını düşünüp koymuş, ihtiyar.”(UT, 52) / *şul béyenen tuğan kolondarzan at üstérép, hunarğa yöröy.* “Bu kısraktan doğan kulanlardan at yetiştirip, ava çıkar.” (KY, 4) / *... tağı hunar bulıp, kırpaķkar töşkes, yanbay hunarza küp yöröy almağan, kapıl avırıp ülgen, ti.* “... daha av olup ilk kar düşünce, Yanbay ava çok çıkamamış, aniden hastalanıp ölmüş.”(KB, 90)

hayvan Hayvan

erem bulıp kuymağız, tevze şunu uylağız, üzégézzen köslörek bérey hayvan haylağız, tiges, bılar yaman kölgen, ti. “Heder olup gitmeyiniz, önce şunu düşününüz, Sizden daha güçlü bir hayvan seçiniz, deyince, bunlar çok gülmüş.”(UB, 1045)

hibay Ata binmiş, ata binmiş şekilde

hibay *yörögen arıslanım iké hörönöp abındı, iké tapkır huğıldı, tenénde kandar küréndé.* “Binip gittiğim aslanım, İki sürünüp tökezledi, İki defa yıkıldı, Vücutunda kanlar göründü.”(UB, 3953) / *balalarım, héz bér az bıvıñğa ultırzıñız. indé uq atırğa, hibay sabısrğa, hoş söyöp hunar itérge, hönerzerégézzé kürhetérge vaqıt yétté, – tigen.* “Evlatlarım, siz biraz büyüdünüz. Artık ok atma, at yarışırma, kuş uçurup avlanma hünelerinizi gösterme vakti geldi, demiş.”(ZH, 12)

insé Adak, adaklık hayvan

ulım, béyenéñ kotonlar sağı yéte, karavılla. eger irkek bulha, üzéñe insé itép birérmén. “Oğlum, kısırağın kulanlama zamanı geldi, dikkat et. Eğer erkek olursa, onu sana adak edip vereceğim.”(KY, 11) .../ *yulkıñan ğına bireyném. – tip yulkı inséleré géne bildeleges, eshé bığa rıza bulmağan.* “Sadece yıldıktan vereyim, deyip yıldı adakları belirleyince, annesi buna razı olmamış.”(KB, 76) / *balam, rızıñıñ alıška seséldé. ayırı toyaktan inse birév ménen de, barıp yéte almaş.* “Yavrum, rızkın uzağa saçıldı. Ayrı turnaktan hediye versem de varıp ulaşamaz.”(KB, 75)

kötöv Sürü

kolanses hıyr kötövé kaytıvıña, bızavzar qararğa sıkha, bütün bızavzar bötehé le tézélésép, yeylevge taban kaytıp kileler... “Kolanses, inek sürüsü dönünce buzağılara bakmaya çıktığında diğer buzağuların hepsi dizilişip, yaylaya doğru dönüp gelmekteymiş...” (KB, 103)

küs (II) Arı sürüsü, sürü

alğa sıgıp bér üzé, küs başlığı ineley, kınak kötken éyeley... “Öne çıkıp bir kendisi, Sürünün başı ana gibi, Konuk bekleyen sahip gibi...” (UB, 2157 – 2159) / *Alpamışa teren soğorza yatqanda osop barğan kır kazzarınıñ küsén küre le yurlay...* “Alpamışa bu derin çukurda yatarken, uçup gelen yabancı kazların sürüsünü görür de yırlar...” (AA, 148)

kaşka Hayvanların alınlarındaki beyazlık, akıtma

kügersén tüş kük at yuk, sıbay kaşka saptar yuk, ti. “Güvercin göğsü gibi gök at yok, önlü arkalı koşulmuş kaşka kır at yok.” (AK, 81)

kısıraq Kısır hayvan

bıl iké bızav, yanbayzıñ kırza utlap, yalanda kınıp yörögen kısıraq tana-torpo kötövéne kilép kuşılğan. “Bu iki buzağı, Yanbay’ın kırdan otlayıp ovada konup yürüyen kısır genç sığır sürüsüne gelip koşulmuş.”(KB, 193)

koş-kort Çeşitli hayvanlar

kayala sır-sır kilésép, örköp oskan koş- korttoñ totop, başın seynegen, yöregén yarıp aşığan. “Kayalarda çağırışıp ötüşen ürküp uçan kuş-kurdun tutup başını çiğnemiş, yüreğini yarıp yemiş.” (UB, 199) / *bıl iké bızav, his huv-hülge élekmey, koş- kortka osramay, yaman-artakka totalmay, gél hurt ménen, kéşé ayağı başmağan yulhız yérzen üzzeré ayırım yul halıp, ayzar barıp, toyaqtarı tubır bulıp, arıp-talıp bulha la, uralğa barıp sıkkandar.* “Bu iki buzağı, hiçbir suya, göle rastlamadan, kuş kurtla karşılaşmadan, kötü yırtıcılara yakalanmadan, daima dağ sırtından, insan ayağı basmayan yolsuz yerlerden kendileri başka yol yapıp, aylarca gidip, toynakları şişip, ağrıyıp sızlasa da Ural’a varıp çıkmışlar. (KB, 190) / *semer han her törlö uym-kölköge, hunarğa sıgıp koş-kort, kéyék avlarğa yaratқан.* “Semer Han, her türlü oyun ve eğlenceyi, ava çıkıp kuş-kurt, geyik avlamayı severmiş.” (ZH, 5)

kuy-harık Küçükbaş hayvanlar

*av biténe küz halha, **kuy-harıx** ta, büré le, etes, tavık, tölkö le bér tirege yuylğan...* “Dağın yüzüne göz atsa, koç koyun da kurt da, horoz, tavuk, tilki de bir kavağa toplanmış.”(UB, 1821)

mal Evcil ya da çiftlik hayvanı, mal

*hujahı **mal**darzın artnan töşe, üzé bélen bér sapkın éyerte.* “Sahibi, hayvanların ardına düşer, kendisi ile birlikte bir ulak götürür.”(AK, 99) / *ul kıart üzé bay tügél, ırızın bayza **mal** kötken taravıl tigen kıart iken.* “O ihtiyar zengin değil (imış), ırızlı ağanın hayvanlarını güden Taravıl adlı ihtiyar imiş.”(AB, 1508) / *balabeşnek ırıvı élék yér siténde, azak dıngézé ménen kılka yılğahı arahında **mal** utlatıp, tormoş kiskan iken.* “Balabeşnek boyu, önce memleket kenarında, Azak Denizi ile Kalka Irmağı arasında hayvan otlatarak hayatlarını geçirmişler.”(UT, 5) / *atın avızı kübékken, tatır yalar **mal**ğa okşay, sabıvıñkıyıp tégélgen, yalan yağı irge okşay.* “Atın ağzı köpürmüş, tuz yalamış hayvana benziyor, paçan, kırılıp dikilmiş kır tarafı erkeğine benziyor.”(KY, 66) / *ayzar, könder uzğan, kolanses iké kuñır bızavın la onotkan, **mal** kayğılarn da taratkan, ti.* “Aylar, günler geçmiş, Kolanses iki konur buzağıyı da unutmuş, hayvan kaygılarını da dağıtmış.”(KB, 188) / *donya korop yéberév ösön **mal** birem külden sıgıp, balqantavğa yétmey torop, artına eylenép kıarama! – ti.* “Yuva kurup geçim için hayvan veririm. Gölden çıkıp, Balkantav’a varmadan durup, ardına dönüp bakma, der.” (ZH, 277)

mal-tıvar Davar, çiftlik hayvanları; mal, davar

***mal-tıvar** bik tüllenges, mal işebén bélmeges; yeşerge yér azkalğan, kötör yérzer tarayğan, hunar-bilem azayğan...* “Mal-davar çok üreyince, Malın hesabını bilmeyince yaşamak için toprak az kalmış, Otlak yerleri daralmış, av yerleri azalmış...” (İY, 45)

mır-mazar Börtü böcek

*turğay, maysıl, sıyırısık, sevke, kıarğa, buz sepsék, **mır-mazar**ın aşığas, hüiz eyterge oyalğan.* “Serçe, baştankara, sıgırcık, hamaz, karga, taşkuşu börtü böceği yiyip söz söylemeye utanmış.”(UB, 479)

mögözlö Boynuzlu

*bögön avğa sık, tiné, yılan tunıñ kéy, tine, un iké tarbak **mögözlö** bolan tabıp yéy, tiné.* “Bugün ava çık, dedi, Yılan kıyafetini giy, dedi, On iki çatal boynuzlu geyik bulup ye, dedi.” (UB, 1346)

orğası Dişi

*bik yabıkha la, hıyrı ülmey, igéz bıvazlap birgen. bızavzarzın béréhé **orğası**, béréhé buğa bulıp, ikéhé le kuñır töslö bulğan, ti.* “Çok zayıflasa da ineği ölmemiş, ikiz buzağılamış. Buzağılarından birisi dişi, birisi erkek olup ikisi de boz renkliymiş.” (KB, 95)

öyör Sürü; grup, topluluk

*iremdey harayğa altın taştar tultırğan; törlö töšte yılqalar **öyör-öyör** köttörge.* “İremel gibi saraya, altın taşlar doldurmuş; Türlü renkte yılqalar sürü sürü güttürmüş.” (AB, 101) / *öyörge kilép, barlahalar, kıyhlı atka kıarağa, şunıñ yuk, ti.* “Sürüyü gelip saysalar, hangi ata baksalar, o yokmuş.” (AK, 70) / *ul han kızı iken. şunda źur tırme korop yata iken. tırmenéñ źurlığı iké **öyör** yılkı hıyrılığ bulğan.* “O, han kızı imiş. Orada büyük bir çadır kurup yaşar imiş. Çadırın büyüklüğü iki yılki sürüsü sıgacak kadarmış.” (ALB,47) / *yavısı, mesém horağansa, yılkıñ her töşöñeñ béreñ **öyör** birérge rıza bulğan.* “Elçi, Mesem’in istediği kadar, yılkıñ her türünden birer sürü vermek için razı olmuş.” (KY, 217) / *atın elle nise **öyör** yılkıñ artık kürhe le, yanbayınñ hüiz asvına kıvanğan.* “Atım bir nice yılki sürüsünden üstün görse de Yanbay’ın söz açmasına sevinmiş.” (KB, 44) / *kıarağa, asılıkülden sısqan hırtlı **öyör-öyör** yılkı sıgıp kılgenén küre.* “Baksa, Asılıkül’den sıçan sırtlı sürü sürü yılkıñ çıkıp geldiğini görür.”(ZH, 283)

saptar Hayvanlar için yelesi ve kuyruğu ak olan kırmızımı sarı renk

*kügersén tüş kük at yuk, sıbay kaçka **saptar** yuk, ti.* “Güvercin göğsü gibi gök at yok, Önlü arkalı koşulmuş kaçka kır at yok.” (AK, 81) / *sağılında uynağan **saptar** tölkö, aqquyan, kolon alır her büré, ular gına yen tügél.* “Tepeliğinde oynayan kızıl tilki, ak tavşan kulan alır her kurt, sadece onlar can değil.” (KY, 36)

sar (II) Tavşan, tilki vb. hayvanların özellikle kar üzerinde açtığı patika

*algır bulğan hunarsı hażağın buşka toşkamaş, zür hunarzi yulını, **sarja** inép, taşlamaş.* “Hünerli avcı, sadağını boşa hazırlamaz, büyük avın yolunu patikaya girip bırakmaz.” (KY, 505)

téréklék Canlı, hayvan

*tebiğette yem inér, **téréklékke** yen inér.* [teyrénen bulr emér barı tağı tüllenér]. “Tabiata huzur iner, Canlılara can iner, [Tanrıdan olur emir, Bütün varlık yine döllenir.” (İY, 816)

tiv (III) Kısır, yavrulamayan (hayvan için)

*baymun tigen danım bar; tuyğa béye tihegez, biş öyör **tiv** béyem bar.* “Ağayım diye şanıım var, Toya kısırak deseniz, Beş sürü dolusu yavrulamayan kısrağım var.” (KY, 581) / *ayhızkara tönderze mayakhız bérlem yuldarza nisék kayttıñ azaşmay kısırak yatқан **tiv**ıma?* “Aysız kara gecelerde kılavuzsuz yaya yollarında nasıl döndün yolunu kaybetmeden yavrulamadan duran kısır (hayvanıma)?” (KB, 260)

toyaklı Toynaklı, toynağı olan

*...harımsaktay asavlı; karsığa tüş, tar böyör, yéjél, téke **toyaklı**...* “Sarımsak gibi vahşi, aladoğan göğüs, dar böğür, yenil, yüksek toynaklı.” (UB, 3024)

turı (II) Doru (at rengi)

*astımdağı **turı** at, örköp kashañ – hiñe oyat! kulımdağı kılısım, keypélép kithetñ – hine oyat!* “Altımdaki doru at, ürküp kaçarsan sen utan! Elimdeki kılıcım, kıvrılıp gidersen sen utan!” (İY, 747)

tül Döl

*... ilérép ilahañ, hukır küzzen de yeş sığa, ti. tilmérép téleheñ, kısır télek te **tül** yıya, ti.* “İnleyip ağlasan, kör gözden de yaş çıkar. Muhtaç olup dilesen, kısır dilek de döl yayar.” (UT, 49)

yalbır Uzun tüylü

***yalbır** yallı yéren yuk, böyörö néske bürte yuk, yügen halmaş yurğa yuk, dürt toyaklı düinen yuk.* “Uzun yelesi, al donlu at yok, böğrü ince doru yok, dizgin salmaz yorga yok, dört toynaklı aygır yok.” (AK, 84)

yanvar Yabani, vahşi hayvan; canavar

*ülém tigen yavız ul, küzge his te kürénmey, kilgené le bélénmey yeşey torğan **yanvar** ul.* “Ölüm denen kötü şey hiç göze görünmez, gelişi de bilinmez. Yaşayan bir canavar o.” (UB, 294) / *üzémden ant aldılar; bına hezér üzémdé şular huğa haldılar şunda uq yotto bér **yanvar**.* “Benden söz aldılar; işte şimdi beni, bunlar suya attılar, hemencecik yuttu bir canavar.” (AB, 1192)

yenlék 1. Hayvan. *ayağı-kuh his unıñ balğa totop yonsomaş; arıslan ménen hunarza üzé **yenlék** yullamaş.* “Ayağı, eli hiç onun, çekiç tutup yorulmaz, aslan binip avda kendisi hayvan aramaz.” (UB, 2302) / *şulay yér-huñı kürép sıqqas, her bér taştın tının tuñlap, her ağastıñ moñop otop, her **yenléktéñ** hüzen totop, her sébéndéñ sérén yotop...* “Böylece dünyayı gördükten sonra, her bir taşın nefesini dinleyip, her ağacın hışırtısını öğrenip, her hayvanın sözünü bilip, her sineğin sırrını öğrenip...” (UT, 293) / *yanbay yéle halıp yégét yanına barıp yéthe, yégét **yenlékté** ültérép, kanyağahına asıp tora, ti.* “Yanbay, yel gibi gidip, yiğidin yanına varıp yetişse, yiğit hayvanı öldürüp kayışına asmaktaymış.” (KB, 22) / *bil yuh semer han zayatülekke kiltérgen **yenlékteré** ösön uğı ménen yan bülék ite.* “Bu defa Semer Han, Zayatülek’e getirdiği hayvanlar için ok ile yay

hediyeye eder.”(ZH, 65) **2. Av. ulay bulha, eyže yuldaş bul! yenlék urtaq bulır. minde hożay kunağı bulırhuñ, – tip yanbayı üz yeylevéne alıp kitken.** “Öyleyse, haydi yoldaş ol! Av, ortak olur. Bana tanrı misafiri olursun deyip, Yanbay’ı kendi yaylasına alıp götürmüş.”(KB, 35)

yém Yem, yemek, yal

ana, yégét, küremhéñ, ul koştarzi bélemhéñ, kilép tavğa kuñgandar, yém bulırın bélgender. “İşte, yiğit, görüyor musun? O kuşları bilir misin? Gelip dağa konmuşlar, yem olduğunu bilmişler.” (UB, 809) / *ikev, hayraşa-hayraşa, zindanda bér az yatqandan huñ, koş alpamişağa yém kiltérép aşattı, ti.* “İkisi ötüşe ötüşe zindanda biraz yattıktan sonra kuş, Alpamişa’ya yem getirip yedirdi.”(ALP, 575)

yémtek Leş, ceset; hayvan ölüsü

uraldın ezrekené, başka déyévzerzé turaqlağanı, şular yémtegénen tavzar yahağanı “Ural’ın Ezrekeyi ve başka devleri doğradığı, onların cesetlerinden dağlar yaptığı” (UB, 3263)

yılan-sayan Yılan çıyan, zehirli ve ısırık hayvanlar

déyévzerge asıw itép, uraldın şülgen külén yotkanı, éske ütken yılan-sayandıñ yöregén télgélengeñe... “Devlere kızıp Ural’ın Şülgen Gölünü yuttuğu, içeri giren yılan-çıyanın yüreğini doğradıkları...” (UB, 4273)

yırtkıs Yırtıcı hayvan, canavar

bérge ézlep ültéreyék! tigen hüźge yırtkısstar, ularğa kuşılıp şülgen de, barıñı karşı kilgen ti, törlö hüźzer bulğan, ti. “Birlikte arayıp öldürelim, dediği söze canavarlar, onlara katılıp Şülgen de, hepsi karşı çıkmış, türlü sözler söylemiş.”(UB, 398)

yırtkışlık Yabanilik, vahşilik, canavarlık

yırtkışlıktı bötöreyék, yañğızkalğan ülemdé bérge ézlep ültéreyék! “Canavarlığı bitirelim, yalnız kalan ölümü birlikte arayıp öldürelim.”(UB, 395)

yönteş Yünlü, tüylü, kıllı

tené yönteş ayıvzay, üźzeré zur déyévzey dürt batırı kilgen, ti. “Vücudu kıllı ayı gibi, kendileri güçlü dev gibi, dört batırı gelmiş.”(UB, 1037)

1.6. Hayvancılıkla ilgili kişiler ya da meslekî adlandırmalar (5)

atlı (II) Atlı, ata binmiş olan, süvari

küp te tormay, semer handıñ athı ğeskeré balkantavğa kilép yéte. ğesker başı zayatülekke kilép... “Çok da geçmeden, Semer Han’ın atlı askerleri Balkantav’a gelir. Askerlerin başı Zayatülekk’e gelip...” (ZH, 306)

hıbay Atlı

yanbay, atın kamsılap, bil hıbay artınan kalmaşka uylaha la, hıbay unı yérğandan-yıra, küźzen yuğalğandan-yuğala bara, ti. “Yanbay, atını kamçılıyıp bu atlının arkasında kalmamayı düşünmüşse de atlı ondan uzaklaştıkça uzaklaşmış, gözden kaybolmaya başlamış.” (KB, 15, 16) / *nindey kürkem hıbayhuñ! [kayhu yaqka yullayhuñ?] kayhu ilden kilehéñ? ni niyetten yélehéñ, şunday asav tolparza? [işep yuqmu tuqtarğa?] “Ne görkemli atlısın! [Hangi tarafa yolcusun?] Hangi memlekettten gelirsin? Ne niyetle koşarsın, Böyle asil küheylanda? [Niyetin yok mu durmaya?] (İY, 407)*

hıbaylı At binmiş, atlı

... aptırağan hıbaylı, ğejep kılğan hıbaylı... “... Şaşırmış atlı, garipsemiş atlı...” (İY, 375 376)

hunarsı Avcı

ul arw ğına hunarsı bulıp un yété-un higéz yeşterge yétken, ti. “O, iyi bir avcı olup on yedi – on sekiz yaşlarına ulaşmış.” (AB, 57) / *algır bulğan hunarsı hażağın buşka toşkamaş, zur hunarzın yulını, sarğa inép, taşlamaş.* “Hünerli avcı, sadağımı boşa hazırlamaz, büyük avın yolunu, patikaya girip bırakmaz.” (KY, 502) / *avkan tuğayğa yétkes, hunarsılar yakındağı kül östönen kurkışıp tup-tup bulıp küterélgen torna, kır kazı, öyrektez é kürép kalalar.* “Avkan çayırına varınca, avcılar, yakındaki gölün üstünden korkup, öbek öbek olup yükselen turna, kır kazı ve ördekler görürler.” (ZH, 26)

kötövsé Çoban

bıl büler handıy barhnhılıuğa bülék itken öyörö, – tip yavap birzé, ti, kötövsé. “Bu, Büler Han’ın Barhnhılıv’a hediye ettiği sürüsü, diye cevap verdi çoban.” (ALP, 764) / *at karavğa kerek buhr tip, üz avıdarınıy yılkı kötövséhé kıltabanı la üzzeré ménen béрге alalar.* “At bakmak gerekir diye, kendi köylerinin yılkı çobanı Koltaba’yı da kendileri ile birlikte götürürler.” (AA, 13)

1.7. Hayvan sesi taklidî kelimeler (4)

bitbildik Bildircin sesini bildiren söz

büzenenén öyö yuk bitbildik ta bitbildik. kızasalarzın yüné yuk birhıldık ta şırkıldık. “Bildircinin evi yok, ‘bitbildik’ da ‘bitbildik’, Kızların iyisi yok kakara kikiri eden.” (MŞ, 66)

lars Büyük hayvanların ürüme, uluma vb. seslerini bildirir

miney batır üzé le aşanıp tuyınğanğa uyhuş, nihéz atlap kile torğas, «lars!» itép, as ayıv taşlandı, ti. “Miney Batır kendisi de yemek yiyip karnını doyurduğundan, düşüncesizce hareket ederken, aç olan ayı “lars!” diye onun üzerine atladı.” (MŞ, 1593)

pır Kuş uçarken çıkan ses, pır

at-iséménen ülém örkhön, pır tużırıp tormoş köthön, tip, tuзақ isémén yörek bavırına indérgen, ti, karsığı. “Adından, isminden ölüm korksun, savurup ömrünü geçirsün deyip, Tuzak ismini gönlünden geçirmiş ninesi.” (UT, 54)

sır-sır: Cır cır diye tekrar eden sesi bildirir.

ülémnden kurkıp yaldımğa sumıp yatқан balıktın, kayala sır-sır kilésép, örköp osқан koş-kortton totop, başın seynegen. “Ölümden korkup suyun dibine dalıp yatan balığın kayalarda çarpışıp ötüşen ürküp kaçan kuşun-kurdun, tutup başını çiğnemiş.” (UB, 198)

1.8. Hayvan vücudunun bölümleri ile ilgili kelimeler (18)

boğal Sığırın boynu altında sallanan et; gerdan

boğal bulıp, kükten töşken snyır muynınan aldı şep itép. “Gerdan olup, gökten düşen zincir, Boynundan sardı hızlıca.” (MŞ, 798)

kanat Kanat

bılar aşarğa ultrıgas, koş hav kanatın hélékken, – ös kavırhını töşken, şularzı hunğan kanatınan sıkқан kanğa buyap, yerge taşlağan iken... “Bunlar yemeğe oturunca kuş, sağlam kanadını çırpmış, üç tüyü düşmüş, bunları kırık kanadından çıkan kana boyayıp yere bırakmış...” (UB, 558) / *hevben töşöp, avızlık seynep kübékken akbużattın avızındağı kübékterén koştון zegiflengen kanattarına hörtkes, koştון iké kanatı [la] tözelgen, ti.* “Hevben inip, gem çiğneyip köpüren Akbozat’ın ağızındaki köpükleri kuşun zayıflayan kanatlarına sürünce, kuşun iki kanadı da düzelmış.” (AB, 1676, 1677) / *alpamışa bını kürép kalğan da uñ yak kanatınuy ösönsö kavırhınına uğın küzep kéne atıp yébergen, ti.* “Alpamışa bunu görmüş ve sağ kanadının üçüncü tüyüne okunu nişanlayıp atıvermiş.” (ALP, 247) / *barsnhılıv – höygen kızım, balışeker – uñ kanatım,*

töşögözsö, min ularğa **kanatına hat yazayım**. “Barsınhılıv, sevdiğim kız, Ballışeker, sağ kanadım, insenize, ben onlara, kanadına mektup yazayım.”(AA, 154, 156) / *kük tolpar, kanatın yeyép, uq kévék alğa atla*. “Gök Tolpar, kanadımı açıp ok gibi öne atılmış.”(ZH, 81)

qavırhın Kanat tüyü, kanat

bılar aşarğa ultrğas, qoş hav kanatın hélékken, ös qavırhını töşken. “Bunlar yemeğe oturunca kuş sağlıklı kanadını çırpılmış, üç tüyü düşmüş.”(UB, 558) / *indé hezér alpamişa barhınhılıvın qoşonon atıp alğan qavırhındı késehénen alıp, hat yazıp, üzqoşonon suqışına qaptırzı la tuğan iléne osorop yéberzé, ti*. “Artık şimdi Alpamişa, Barhınhılıv’ın kuşuna ok atıp hatıra olarak aldığı kuş tüyünü cebinden çıkarıp mektup yazdı ve kendi kuşunun gagasına tutuşturup anavatamı tarafına yolladı.”(ALP, 580) / *şunda tüben osop kilgen qazzar, bının tavışın işétép, qapıl talpınğan ıñgayğa, iké qavırhın töşöp qala*. “Orada çok aşağıdan uçmakta olan kazlar, onun sesini duyup, birden kanatlarını salladıklarında, iki kaz tüyü yere düşer.”(AA, 159)

kılsık Kılçık

avızı-morono sapsaqtay, méngen atı kılsıqtay... “Ağız burnu susak gibi, bindiği atı kılçık gibi...” (AK, 192)

(qudruq>) qoyroq Kuyruk

ural urap yılandıñ qoyroqonon totkan, ti. ‘yéber hin bolandı!’ tip, ılanğa ural eytken, ti. “Ural, dolayıp yılanın kuyruğundan tutmuş, ‘Bırak sen geyiği!’ deyip yılanı Ural söylemiş.”(UB, 1277) / *bını kürges, hevben nerkestén bar eytkenderéne ısanğan da aqbuzattıñ yal- qoyroqonon qıl alğan*. “Hevben bunu görünce, Nerkes’in bütün söylediklerine inanmış ve Akbozat’ın yelesi (ile) kuyruğundan kıl almış.”(AB, 657) ... / *hucahu antın bozóp, aqhakqolanıñ hirtına atıp yébere, uq tégenén qoyroq töbönen inép, qolağınan sıqıp kite*. “... sahibi andımı bozup Aksak Kula’nın sırtına ok atar. Ok, onun kuyruğunun dibinden girip kulağından çıkıp gider.”(KB, 243) / *alpamişa buz tolparzıñ qoyroqona yebésép sıktı la, unı ménép alıp, qayıp ta kitté, ti*. “Alpmişa, boz küheylanın kuyruğuna yapışıp kurtuldu ve ona binip, dönüp gitti.”(ALP, 727) / *tire-yağın, hıbayzarzıñ aldarın salıp qaraha, qoyroqon küpértép, bér uñğa, bér hulğa héltep, burzayzarzı şayartıp, qasıp barğan bér yenlék kürgen*. “Atlıların önünü kesip sağa sola baksa, kuyruğunu kabartıp bir sağa bir sola sallayan, kovalayanları oynatıp, kandırıp kaçmakta olan bir hayvan görmüş.”(KB, 9)

mögöz Boynuz

késé kösön kürzén hin, helhézlégén bédén hin, kéşége mögöz sayqama, yéjermén tip, ayqanma! “İnsan gücünü gördün sen, Güçsüzlüğünü bildin sen, İnsana boynuz sallama, Yenerim deyip heveslenme.”(UB, 1141)

sese Atın toynak ve bileklerinde bulunan uzun tüyler

qoyoroqo töynelgen; toyağı – yunğan uqtay, sesehé – asıl suqtay. “Kuyruğu düğümlenmiş; Toynağı, yontulmuş ok gibi, Paçası, değerli püskül gibi.”(İY, 245)

suqış Gaga, kuş gagası

indé hezér alpamişa barhınhılıvın qoşonon atıp alğan qavırhındı késehénen alıp, hat yazıp, üzqoşonon suqışına qaptırzı la tuğan iléne osorop yéberzé, ti. “Artık şimdi Alpamişa, Barhınhılıv’ın kuşuna ok atıp hatıra olarak aldığı kuş tüyünü cebinden çıkarıp mektup yazdı ve kendi kuşunun gagasına tutuşturup anavatamı tarafına yolladı.”(ALP, 580)

şılağay Salya

yérzé turnap, ükérép, şılağayın ağızıp, tavzay ügéz kilgen, ti. “Yeri tırmalayıp, böğürüp, salyasını akıtıp dağ gibi öküz gelmiş.”(UB, 1081)

şırt Bazı hayvanların sert ve kalın kılları, yapağı

şurt kaplağan sesterén, huplap yunğan aǵastay...“Yapağı kaplayan saçları, yarı budanmış ağaç gibi.”(UB, 654)

tiré Deri; post, kürk

iréñ atkaynu [miné], ihen-aman saǵında, tirém alam tip huyp, bısaq hurıp alǵaynu. “Kocan vurmıştu beni; sağ salim çağında derimi almak için kesip, bıçak vurup çekti.”(AB, 1202)

toyak Hayvan tırnağı, toynak

ayırılğan toyaǵıñ his te bérékmeyénse, üzéñ tügél, balañ da menǵekalır şul köyse. “Ayrılan tırnağın, asla bir bütün haline gelmeyince, sadece kendin değil, yavrun da sonsuza değin kalır, böylece.”(UB, 1135) / *Téke toyak, as yañaq, kamaş kolak, kiñ tanav...* “Sert toynak, sansar yüz, kamaş kulak, geniş burun...” (AB, 1300) / *ösösö köñge sıqqas, buz tolpar kéşnep aldı, ti, toyaǵı ménen başkan yérén tırnap kuyzı, ti.* “Üçüncü güne çıkınca, boz küheylan kişnedi, toynağı ile bastığı yeri tırmıkladı.”(ALP, 545) / *tilérep tulahañ, dindérek te toyakka töyörömlene, ti, ilérep ilahañ, huqır küzzen de yeş sıǵa, ti.* “Deliye dönüp çifte atsan, un tarağı da tırnağa çevirilmiş, feryat edip ağlasan, kör gözden de yaş çıkar.” (UT, 48) / *hayt, kara yurǵa, vayt, kara yurǵa, yomoro matur toyaǵıñdı daǵalayıq, yurǵa.* “Hay, Kara Yorga, vay, Kara Yorga, yumru (gibi) güzel toynağını, nallayalım Yorga.”(KY, 626) / *kolansestéñ ešehé, tiş géne sabarzar yuyıp, kuñır buǵa ménen huyırzıñ yulın salıp alıp ézlegende, bér tav biténdegé komloкта huyp toyaǵı yulına osraǵandar.* “Kolanses’in annesi, hemencecik muhafız toplayıp Konır Boǵa ile ineğin yolunu kesip aradıklarında, bir dağ yüzündeki kumlukta inek toynağı izine rastlamışlar.”(KB, 302) / *zayatülek artta bér tuqtavhuş küldé kaynatıp, érkélep yulka sıqqan, kolondar sırkarağan, asav ayǵırzar kéşnegen, yér tétretkeñ toyak taviştarın işete.* “Zayatülek’in ardından durmaksızın gölü kaynatıp, yıǵılıp yılka çıkmış; kulanlar ve yabani aygırlar kişnemiş, yeri titreten toynak sesleri işitilmiş.”(ZH, 282)

tök Tüy, kıl; saç teli

yébek sılbır nuqtalı, kuş avızzyügendé, (tézgen kaşka şakarǵan) kıras yaldı, tök sese... “İpek örme ipten yularlı, iki ağızlıklı gemi, (Dizgin yana bağlanmış) sert yelesi, kılı, tüyü...” (AB, 1297)

tun Hayvan kürkü, post. Dil tarihimizde “elbise kıyafet” anlamında yaygın olarak kullanılan kelime, destanlarda hayvan için yine bu kelimeden aktarımla “kürk, post” anlamı kazanmıştır:

ozaq vaqıt ütmegen koş tuptarı barıñ koş tundarın halǵan da hılıv kızǵa eylengen. “Uzun süre geçmeden, kuş sürüsünün hepsi, kuş kürkünü çıkarmış da güzel kıza dönmüş.”(UB, 2124) / *miné alıp hin, yégét, his te mandıy almañhıñ; kügersén tunum kéymeges, miné tönde kürmehhén...* “Beni alıp sen, yiğit, hiç de fayda göremezsın; güvercin kürkümü giymeyince, beni gece göremezsın.”(AB, 219) / *ayıvımdan – tun minen, uq kerekhe, yun minen, atıp alhañ, bér muşım tuq sıǵırhuñ bér kışın.* “Ayımdan, post benden, ok gerekirse, yont benden, vurup alsan bir geyiğimi, tok geçirirsin bir kışı.”(UT, 231)

ürkes Deve hörgücü; dağların çiftli zirvesi. Destanlarda hayvandan doğaya aktarılaraq “zirve” anlamında kullanılmıştır:

...déyév yén de ul yérge kilép ayak basmağan ürkes-ürkes kayahı, törlö aǵas éyehé... “Devin, cinin de o yere gelip ayak basmadığı, sivri sivri kayası, türlü ağaç sahibi..”(UB, 2417)

yal (II) Hayvan yelesi

kolağın bézzey kazağan, yalın kızzay tarağan. “Kulağını biz gibi delmiş, yelesini kız gibi taramış.”(UB, 3020) / *yébek sılbır nuqtalı, kuş avızzyügendé, (tézgen kaşka şakarǵan) kıras yaldı, tök sese...* “İpek örme ipten yularlı, İki ağızlıklı gemi, (Dizgin yana bağlanmış) Sert yelesi, kılı, tüyü...” (AB, 1297) / *yalı yérge höyrelgen, iké ayağı imgenen aqhak kola – bér méşkén, ul da bulha öyze yuk.* “Yelesi yere sürünen, iki ayağı sakatlanan,

Aksak Kula bir zavallı, O da evde yok.”(KB, 94) / *ayt, ƙara yurƙam, vayt, ƙara yurƙam, ƙaras ƙara yaldarıñdı uƙalayım, yurƙam.* “Hay, Kara Yorgam, vay, Kara Yorgam, Uzun ve siyah yelelerini, öreyim yorgam.”(KY, 266)

yélén Hayvan memesi

atay, béyenéñ yélénéne hôt töşken, böğönden ƙalmay ƙolonlar, atıñdı bir ƙaravıllayım,- tigen. “Baba, kısrağın memesine süt gelmiş, yarına kalmaz kulanlar; atını ver (de) gözetleyeyim, demiş.”(KY, 15)

yön Tüy, kıl; yün

bérzen-bér kön, kül yaƣalap yörögen[én]de, bıl bér altın yönlö öyrek yözöp yörögenén kürgen, ti. “Günlerden bir gün, göl kıyısında gezerken, altın tüylü bir ördeğin yüzdüğünü görmüş.”(AB, 58)

1.9. Hayvanlardan elde edilen besin kaynakları ve ilgili kelimeler (4)

éyéndé Meme dibinden tekrar sağılarak alınan süt

éyéndémde hav, hav, toz yalatıp hav, hav, hüžém bötmey, hav, hav!.. “Meme dibinde kalan sütümü sağ, sağ, tuz yalatıp sağ, sağ, sözüm bitmeden sağ, sağ!” (KB, 237)

havmal Yeni sağılmış taze kıymız

köñner havmal hözörzer, köñner kıymız béşérérzer, ésép kitkél, bay ulı! töşöp kitkél, bay ulı! “Hizmetçiler taze kıymız süzerler, Hizmetçiler kıymız yaparlar, İçip git, ağa oğlu, İnip git, ağa oğlu.”(AK, 125)

ıvız Memelilerin doğumun ardından gelen ilk sütü, ağız sütü

... hıyırı bızavlağansı ıvız ƙoymağı ƙoyop, kilén-kirten yuyıp, küñél asır. “... ineği buzağulayınca kadar ağız (süt) kuymağı yapıp, gelin görümcelerini toplayıp gönül açar.” (KB, 82)

ƙıymız Kısırak sütünün mayalanmasıyla yapılan bir tür içecek, kıymız

ƙaban susƙa yélkelé, fildey yıvan baltırlı, ƙıymız tulƣan habalay, imenés yıvan ƙorhaƣlı... “Domuz enseli, Fil gibi kalın baldırlı, Kıymız dolu kap gibi, Çirkin büyük karınlı...” (UB, 898) / *biseler yıbanıp yörögende, köñder ƙıymız béşkende, ƣandar ƙıymız éskende, gévlep tuýzar itkende...* “Zevceler erinip yürüdüğünde, Hizmetçiler kıymız yaydığında, Hanlar kıymız içtiğinde, Gürleyip toylar yaptığında...” (AK, 63, 64) / *ƙulıƣızan alıp ésken ƙıymız yöregemde duşlıƣ-hvın ul.* “Elinizden alıp içtiğim kıymız, yüreğimde dostluk içeceğidir.”(KY, 203)

1.10. Hayvanlarla ilgili mekân adları, barınaklar (6)

haray Odunluk, ambar, ahır

haray ƙapƣahın asıp yéberévzeré buldı – buz tolpar haƣsıların bere yığıp, sıgıp ta ƣastı, ti. “Ahır kapısını açacak oldular ki Boz Küheylan, nöbetçileri yere serip, kaçıp gitti.” (ALP, 724) / *alpamışanıñ aƣƣkolalı timér harayğa biklenges, barhınhılıv za unı, hunarğa kitken, tip ay köte, yıl köte.* “Alpamışa’nın Akkola’sı demir ahıra kilitlenince, Barsınhılıv da onu, ava gitmiştir diye ay bekler, yıl bekler.”(AA, 140)

hunar-bilem Av yeri, av yapılan yer

mal-tıvar bik tüllenges, mal işebén bélmeges; yeşerge yer azƣalƣan, kötör yerzer tarayƣan, hunar-bilem azayƣan... “Mal-davar çok üreyince, malın hesabını bilmeyince yaşamak için toprak az kalmış, Otlak yerleri daralmış, av yerleri azalmış...” (İY, 49)

ƣura Hayvan yuvası, ahır

keréşke utlap uralda, seske yalmap tuğayza, tuğız ayza bér bızav tül ƣuşırın ƣurañda. “Burçak toplayıp Ural’da çiçek koparıp vadide, dokuz ayda bir buzağı yavrularım yuvanda.”(KB, 275)

oya Yuva

Koştar kunıp hayrağan, oya qorop yeşegen botaktarın haylağan asıl aǵas bulǵandır. “Kuşlar konup ötmüş, Yuva kurup yaşamış, Budakları seçilen heybetli bir ağaç olmuş.” (UB, 324) / *oya töbö – huñǵıtıwım – niǵéz bula kürhén iné, béréhé ülhe, béréhé kalır igéz bula kürhén iné!* “Yuva dibi, sonuncu doğum; Esas olsa idi, Birisi ölse, birisi kalır, İkiz olurse idi...” (UT, 32) / *oya yahar, tül yeyér koştarı küp balkantav; maylap halǵan qayıstay ıwıanı küp balkantav.* “Yuva kurar, döl yayar, Kuşları çok Balkantav; yağlanmış kayış gibi ıwıanı çok Balkantav.” (ZH, 262)

öñ Hayvan ini

avızı şunday zur taǵı his bér téşé téymené, öñöne kilges, uqşım... “Aǵzı öyle büyük ki, hiçbir dişi değmedi. İnine gelince, kustu.” (AB, 1196)

soloq Arı kovanı; arının ağaçta bulunan yuvası; kovuk

aywızan kös yuyırǵa, soloq baln tabırǵa, şıfalı yémés qabırǵa öyrenge, ti. “Ayıdan güç toplamayı, arının kovandaki balını bulmayı, şıfalı yemiş yemeyi öğrenmiş.” (UT, 250) / *tirme qorop, mal baǵıp, soloq soqop bal alıp, hıwınan totop balıq, irkénde, baymanlıqta yeşep yatqan, ti, halq...* “... Çadır kurup, sürü güdüp, kovanda delik açıp, yabancı bal alıp, suyundan tutup balık, erkinde, zenginlikte yaşam sürmüş halk...” (İY, 9)

2. Fiiller (52)

Basit Fiiller: **mén-** 1. Binmek, 2. Yukarı doğru çıkmak, yükselmek. (**méndér-** Bindirmek, **méngeş-** Bir ata iki kişi binmek. “bin-“ fiilinin kelime başı “b”sinin süreklileştiği işteş çatı halidir.), **saq-** (II) Sokup zehirlemek, **sap-** (II) At üstünde hızlıca gitmek, **söy-** Av için avcı bir kuş fırlatmak, **suq-** Gagalamak

Türemiş Fiiller: **arǵımaq uynat-** At sürmek, **asıra-** Ehlileştirmek; ev içinde beslemek. Destanların arkaik kelimelerindedir. Uygur metinlerde “terbiye etmek” anlamında “asıрмаq” (THV. 39.7.) şeklinde geçer (EUTS s.15), **atlan-** 1. Ata binmek, 2. Her türlü binek hayvanının üzerine binmek. Destanlarda görülen arkaik kelimelerdendir. “Ata binmek” anlamıyla Uygur metinlerde yer alır (TT. II.8,63) (EUTS s.17), **avla-** Avlamak, **bışqır-** Burnundan bir anda nefes vermek (at ve ceylan için) , **bitkıldat-** Vak vak ettirmek, **bızavla-** Buzağlamak, **daǵala-** Nallamak, nal takmak, **éyerle-** Eyerlemek, eyer takmak, **hayra-** Ötmek, şakımak. Destanlarda yer alan arkaik kelimelerdendir. DLT’de “şakımak, ötüşmek” anlamlarıyla “**sayra-**“ şeklinde geçer. (Atalay 2006:501), **heş-heşle-** Hış hışlamak. Bu fiil Anadolu ağızlarında **heşle-** şekliyle “bozmak, örselemek, hırpalamak” (Çr.) anlamlarıyla karşımıza çıkar. Fiil **heş (hest)** ünleminden +IA- ekiyle türetilmiştir. *hest (heş)*, “öküz, at vb. hayvanların yürütme ünlemi” olarak Anadolu ağızlarında yer alır., **höset-** Köpeği kızdırıp saldırtmak için hareketlendirmek, **hunarla-** Ava çıkmak, avlamak, **qañıldat-** Gak gag ettirmek, **kolonla-** Doğrumak, yavrulamak; tay doğrumak, **meskevle-** Olta ile tutmak, yakalamak, **mégere-** Melemek, **mönre-** Sesi çok çıkmadan bağırarak, böğürmek (sığır için), **mözölde-** Mölemek; böğürmek, **sınıyrla-** Zincirlemek, **sırkıra-** Kışnemek, **soyorgot-** Atmak, fırlatmak, **suqa-** Gagalamak, gagayla vurmak, **şımayt-** (Hayvanlar için) kulaklarını geriye doğru eğmek, **talpın-** Kanat çırpma. Fiil, soyutlaştırma sonucu farklı bağlamlarda anlamını genişletmiş ve “*Uğraşmak, çırpınmak, gayret etmek*” anlamı kazanmıştır. , **torqoldat-** Turnayı öttürmek, tork tork ettirmek, **tula-** Tepişmek, çifte atmak, **tuyzır-** Doyurmak, beslemek, **ükér-** Böğürmek, hırlamak, **ürepse-** Şaha kalkmak, **ürse-** Üremek, çoğalmak, **ürse-t-(Ettirgen çatı ekli iken)** Hayvan vb. üretmek, yetiştirmek, **yaskı-** Alçalıp kapmak (yırtıcı kuş için), **yélpén-** Kanat çırpma, çırpınma, **yémşe-** Yemlenmek, yem yemek, **yétekle-** Hayvanı dizgininden tutup götürmek, sürmek, **yügenle-** Yular, dizgin takmak

Birleşik Fiiller: **kanat qaq-** Kanat çırpma, **mal baq-** Sürü gütmek, **tül (>döl, ötümlüleşme, Oğuz Türkçesi) kuş-** Yavrulamak, **tül yey-** Çoğalmak, üremek, **yügen hal-** Dizgin salmak

Sonuç

Bu çalışmada, *Başkurt Mitolojik Destanları'nda* tespit edilen 248 hayvanlarla ilgili kelimeyi genel başlıklar altında değerlendirdiğimizde, en çok *hayvan adı* ile karşılaşmaktadır. Hayvan adları içerisinde ise en sık tekrar edilen hayvan türü (40) kuş adıdır. Kuş genel adının dışında, 39 kuş adının farklı sıklıklarla kullanıldığı görülür. En sık *yırtıcı kuşlar* tekrar eder: **yağılbaş, şonkar, kırsığa, köygenek, etelge, sapsan, ılasın, har, börköt, kıyır...** Kuşlardan sonra çeşitlilik bakımından *binek, yük hayvanları* sıralamaya girer. Bu öbekte 16 hayvan adı bulunur. Deve, fil ve at genel başlığı dışında, diğer binek hayvanları yaş, renk, gibi özellikleriyle farklı at türlerine isim olmuş kelimelerdir. Hayvan adları içerisinde en az karşılaşılan tür örnekleri ise (ajdaha ve homaygoş olarak geçen (2)) mitik hayvanlardır.

Kullanım sıklığı bakımından değerlendirildiğinde ise yine kuş adları 72, akabinde de *binek, yük hayvanları* 45 ile en çok adı geçen hayvanlardır. Yine destanları genel başlıklar bakımından değerlendirdiğimizde hayvan adları dışında 5 adet araç gereç adı, 14 adet giyim kuşam adı, 2 adet seslenme, 36 adet genel niteleme, 5 adet meslekî adlandırmalar, 4 adet ses taklidî kelimeler, 18 adet vücut bölümleri, 4 adet elde edilen besin kaynakları, 6 adet barmaklar ile ilgili 196 isim ve 52 fiil olmak üzere toplam 248 kelime tespit edilmiştir. Bu kullanımlar, o dönem Başkurt Türklerinin toplum hayatı, yaşayışı hakkında bir çerçeve oluşmasına katkıda bulunacak özelliktedir. Veriler, tarihi söz varlığı ve eş zamanlı olarak Anadolu ağızlarıyla karşılaştırıldığında ise destanlarda yer yer arkaik kelimelere yer yer Anadolu ağızlarında hala kullanılan sözcüklere yer verildiği görülür. Bu mukayese kültürel bağın izlenmesi bakımından önem taşır.

Kısaltmalar

AA Altıyeşer Alpamışa

AB Akbuzat

ADÜM Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme-I

AK Aşhağ Kola

ALB Alıp Batır

ALP Alpamışa

Ank.Söz. Ankara İli Ağız Sözlüğü

Bal.Blk. Balıkesir

Çr. Çoruh ağız

EYSV Elazığ Yöresi Söz Varlığı

Gaz.Gz. Gaziantep

GİAT Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar

İsce. İscehisar ve İhsaniye Ağız

İY İzél ménen Yayık

KB Kuşnır Buğa

KY Kara Yurğa

Mal.-Ak. Malatya, Arapgir, Aktal köyü

MŞ Méney Batır ménen Şülgen Batşa

Siv.2 Sivas kültürü, <http://www.istsivder.org.tr>

SİYA Sivas İli ve Yöresi Ağızları

Tok-Ay. Tokat - Aydoğdu

TYA Trabzon ve Yöresi Ağızları

TYHK Tarsus Yöresi Dağ Köylerinde Geleneksel Halk Kültürü Üzerine Bir İnceleme

UB Ural Batır

UT Uzak ménen Tuzak Balabeşnek Yarsığı

ZH Zayatülek ménen Hıvhlıv

Kaynaklar

Abik, A. Deniz (2009), Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları, Journal Of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları Cilt 331, s.1-32.

Akgün, Mertcan Başkurt Mitolojik Destanlarının Söz Varlığı, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Dili Bilim dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2018.

Aksan, Doğan (1996) "Türkçenin Söz Varlığı", (*Türk Dilinin Sözcükbilimiyle İlgili Gözlemler, Saptamalar*), Ankara, Engin Yayınevi.

Arat, R. Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu, İstanbul.

Arat, R. Rahmeti (1985), *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Arat, R. Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks* (Neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul.

Arslan, Mustafa (2017), *Başkurt Türklerinin Tarihi Destanı İdigeyle Moradım*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Atalay, Besim (1985), *Divanü Lugat-it- Türk Tercümesi I*, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Atalay, Besim (1986), *Divanü Lugat-it- Türk Tercümesi II*, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Atalay, Besim (1986), *Divanü Lugat-it- Türk Tercümesi II*, Türk Dil Kurumu, Ankara:.

Atalay, Besim (1986), *Divanü Lugat-it- Türk Tercümesi II*, Türk Dil Kurumu, Ankara:.

Başkurt Destanları 1 "Mitolojik Destanlar", Haz.: Ahmet Suleymanov, Gaynislam İbrahimov, Metin Ergun, Türkiye Türkçesine Aktaranlar: Metin Ergun, Gaynislam İbrahimov, Feride Aetbaeva, Mehmet Yasin Kaya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Caferoğlu, Ahmet (1993), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Clauson, G. (1972), An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, Oxford.

Derleme Sözlüğü (DS), I-XII (1963-1982), Türk Dil Kurumu Yayınları: 211, Ankara.

Doğan, Levent (2001) Türk kültüründe hayvanlar ve hayvan isimleri, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı: 12, TDK yayınları, s.615-659.

Ercilasun, Ahmet (2007), Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ yayınları, Ankara.

Ergun, İbrahimov (2000), *Başkurt Halk Destanları*, Ankara: TÜRKSOY.

Ersoylu, Halil (2015), Türk Kültüründe Kuşlar, Ötüken Neşriyat, Mayıs, İstanbul.

Kafesoğlu, İbrahim (1989) Türk Milli Kültürü. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Leksika (1997), *Sravnite'Ino-istoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıko Leksika* (Redaktör E.R. Tenişev), Rossiya Akademiya Nauk İstitut Yazıkoznaniya, Moskova.

Ögel, Bahaeddin (1971) *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, C.1, s.569-583.

Öner, Mustafa (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özşahin, Murat (2011), *Başkurt Türkçesi Söz Varlığı* (Yayımlanmamış doktora tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Özşahin, Murat (2017) *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yaman, Süveyda (2015) "Başkurt Destanları" Hakkında (On "Bashkir Epics)". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 40 Aralık, s. 223-227.